

Ks. Andrzej Demitrów

Uniwersytet Opolski

ademitrow@uni.opole.pl, ORCID: 0000-0002-2643-7185

GNIEW CZŁOWIEKA W KSIĘDZE PRZYSŁÓW

Man's Wrath in the Book of Proverbs

STRESZCZENIE

Artykuł jest poświęcony analizom wypowiedzi Księgi Przysłów na temat gniewu człowieka. Po wstępnym przedstawieniu postawy gniewu człowieka autor ukazał zasadnicze słownictwo w postaci rzeczowników i czasowników, którymi posłużyli się mędrcy Izraela dla oddania tej trudnej rzeczywistości. Następnie w drugiej części artykułu zostały omówione poszczególne sentencje, w których wzmiankowana jest reakcja gniewu. Cechą charakterystyczną Księgi Przysłów jest ukazanie postaw ludzkich paralelnie, stąd każda z sentencji zawiera także sugerowaną postawę, jaką trzeba podjąć, aby nie ulec negatywnej skłonności gniewu i zapalczywości. Częstotliwość podejmowanego zagadnienia, różnorodność kontekstów społecznych, w jakich się pojawia, oraz wielka troska o pozytywną zmianę gniewnej skłonności w człowieku świadczą o wadze i aktualności tematu.

SŁOWA KLUCZE

Księga Przysłów;
gniew;
oburzenie; złość;
zapalczywość

The article is dedicated to analysis of the statements in the Book of Proverbs concerning man's wrath. After a preliminary depiction of the attitude of man's wrath, the author presents the basic vocabulary, namely the nouns and verbs used by the sages of Israel to convey that hard reality. In the second part of the article, after unfolding the structure of Proverbs, particular sayings mentioning the human expression of wrath are discussed. A characteristic feature of the Book of Proverbs is depicting human attitudes in parallel, thus each of the sayings is linked to a suggested positive attitude to be embraced, so as not to yield to the negative inclination toward wrath and impulsiveness. The frequency with which the issue is raised, the variety of social contexts where it appears, as well as the great concern for positively changing the tendency of humankind toward wrath – all prove how significant and topical the subject is.

the Book of Proverbs; wrath; indignation; anger; impulsiveness

Pośród gwałtownych reakcji człowieka, w których wyraża on swój stan emocjonalny, do jednych z najważniejszych należy gniew. Rodzi się on wtedy, gdy zostanie dotknięte, zranione lub zagrożone coś drogiego lub cennego dla człowieka. Osoba, która znajduje się w tym stanie, reaguje gwałtownym podnieceniem, niezadowolaniem i oburzeniem na jakiś przykry bodziec zewnętrzny, przeciw innej osobie lub w obliczu zaistniałej sytuacji. Reakcja taka może przybrać formę słownego wymyślenia, wściekłości czy wręcz fizycznej agresji. Gniew jest więc początkowo nagłym impulsem chwili, można, gdy on się wzmacnia, odreagować słowem i czynem albo też stłumić go poprzez opamiętanie się. Tam

jednak, gdzie zakorzeni się w człowieku, prowadzi do stałej postawy nienawiści¹.

Księgi Pisma Świętego Starego Testamentu opisują podobne sytuacje, gdy człowiek w tym stanie często ulega złości, wzburzeniu, wściekłości i irytacji, kierując się przy tym uczuciem zazdrości (zob. Rdz 4,5: Kain względem Abla), nie panując nad wzbierającą złością (zob. Rdz 27,44-45: Ezaw wobec Jakuba) lub też zatracając umiar w wymierzaniu sprawiedliwości (zob. Rdz 49,6-7: Symeon i Lewi wobec mieszkańców Sychem; por. Rdz 34,7-26; Jdt 9,2). Tego rodzaju gniew prowadzi niejednokrotnie do działania na szkodę drugiej osoby, nie wykluczając morderstwa, a przynajmniej jego planowania (zob. Sdz 14,19; 1 Sm 20,7; 2 Sm 13,21; 1 Krl 21,4). Stąd wyraźne potępienie tego rodzaju reakcji².

Ze względu na fakt, że gniew jest powodem rażącej i krzywdzącej niesprawiedliwości, Mojżesz otrzymał od Boga nakaz ustanowienia trzech miast ucieczki dla człowieka, który nieumyślnie doprowadził do śmierci swego bliźniego, aby mógł się schronić przed pomstą zagniewanych krewnych (Pwt 19,1-7; Joz 20,1-9)³. W tę logikę ochrony człowieka przed gniewem, bardziej o charakterze prewencyjnym, wpisuje się

- ¹ Zob. Szymczak, *Słownik języka polskiego*, 671; Rienecker – Maier, *Leksykon biblijny*, 254.
- ² Leon-Dufour, „Gniew”, 287. Warto w tym miejscu zauważyć, że w Starym Testamencie terminy wyrażające gniew występują w odniesieniu do Boga około pięciu razy częściej niż w odniesieniu do człowieka. Przykładowo czasowniki semantycznie związane z gniewem w Starym Testamencie aż 375 razy odnoszą się do Boga, a tylko 80 razy – do człowieka: Fichtner, *Der Zorn*, 395-410. Terminologia gniewu, o ile dotyczy człowieka, przeważnie niesie z sobą negatywną ocenę moralną: Johnson, „גַּחַח”, I, 384.
- ³ W ten sposób, po ludzku rozumiały, wyraża się odpowiedź Boga na bunt człowieka: Leon-Dufour, „Gniew”, 287-293. Szerzej na ten temat w kontekście biblijnym: Miggelbrink, *Gniew Boży*, 9-95. Zob. też syntetyczne ujęcie w: Szlaga, „Gniew Boży”, 244-245.

także mądrościowe nauczanie w Izraelu zawarte w Księdze Przysłów⁴.

1. POLE SEMANTYCZNE GNIEWU CZŁOWIEKA

Słownictwo, jakim mędracy opisują stan gniewu, należy do wspólnego dziedzictwa innych ksiąg ST⁵. Do podstawowych terminów należą rzeczowniki אַף i אִפְּיָא pochodzące od czasownika אָפַן ('być rozgniewanym' – Ez 38,18; Ps 18,8.16), które, w zależności od kontekstu, mogą oznaczać część twarzy ('nozdrza, nos' – Prz 11,22), jak też, o wiele częściej, 'gniew, porywczość' (Prz 14,17.29; 15,1.18; 16,32; 19,11; 21,14; 22,24; 25,15; 27,4; 29,8.22; 30,33)⁶.

Kolejnym terminem w tym polu semantycznym jest czasownik אָפַן ('mówić w gniewie, przeklinać' – Prz 22,14; 24,24; 25,23), który najprawdopodobniej pierwotnie był stosowany w formule przekleństwa, a dopiero na drugim miejscu służył wyrażeniu stanu ducha osoby zagniewanej⁷.

⁴ Dobłą prezentacją prób odtworzenia etapów redakcji Księgi Przysłów jest szereg artykułów w pozycji Bellia – Passaro, *Libro. Tło środowiska mędrców w Izraelu* opisują również von Rad (*La sapienza in Israele*, 13-53) i Lang („Schule und Unterricht”, 186-201). Zob. także syntetyczne wprowadzenie do Księgi Przysłów: Synowiec, *Mędracy Izraela*, 109-129; Morla Asensio, *Libri sapienziali*, 97-99; Bonora – Priotto, *Libri sapienziali*, 47-56; Clifford, *The Wisdom Literature*, 42-68; Potocki, „Drogi Mądrości”, 34-72; Gorgulho – Anderson, „Księga Przysłów”, 766-770; Gilbert, *Les cinq livres des sages*, 19-25; Brzegowy, *Pisma mądrościowe*, 91-117; Cyłkow, *Przypowieści Salomona*, 3-13. Dobrym wprowadzeniem do wersji greckiej Księgi Przysłów jest obszerny tekst d’Hamonville (*Les Proverbes*, 17-155).

⁵ Zob. szczegółową prezentację: Johnson, „אַף”, I, 379-384.

⁶ Podczas gdy wymienione rzeczowniki służą dla wyrażenia zarówno gniewu Bożego, jak i ludzkiego, to użycie czasownika ogranicza się jedynie do Boga jako podmiotu: Johnson, „אַף”, I, 381. Takie znaczenie przyjmuje ten czasownik zarówno w koniugacji *qal*, jak i *hitpael*.

⁷ Johnson, „אַף”, I, 378-380.

Zbliżony do niego semantycznie jest czasownik הָעֵי ('zdeenerwować się'), w którym opisany stan pozostaje w bezpośredniej bliskości do reakcji „gniewu” (Prz 19,3,12; zob. też Rdz 40,6; 1 Krl 20,43; 21,4; 1 Krn 16,10; 26,19; 28,9; Iz 30,30; Mi 7,6)⁸.

Innym ważnym słowem oddającym stan zdenerwowania jest czasownik הָעֵי ('gniewać się'), który wskazuje na wewnętrzny proces, jaki zachodzi w człowieku, jednak bez specjalnego ukierunkowania względem konkretnej sprawy (por. Prz 12,16; 17,25; 21,19; 27,3). Wyraża raczej poczucie, które rodzi się w osobie potraktowanej w sposób, na jaki nie zasłużyła. Stąd termin ten odnosi się częściej do „zasmucenia, smutku, przykrości” niż do stanu gniewu (por. Koh 7,3; Ps 6,8; 31,10; Hi 17,7)⁹.

Istotnym słowem dla wyrażenia stanu gniewu jest termin הָעֵי ('irytacja, oburzenie') używany w Starym Testamencie najczęściej dla oddania rzeczywistości Bożego zagniewania (aż 90 razy), ale także opisując stan oburzenia człowieka (28 razy). Rzeczownik ten wiąże się etymologicznie z czasownikiem הָעֵי ('być gorącym'; najczęściej w koniugacji piel), stąd często spotykane skojarzenie gniewu z ogniem (Ps 89,47; Jr 4,4; 21,12; Lm 2,4; Na 1,6), który rozpałił się (2 Krl 22,13,17)¹⁰. Księga Przysłów często sięga po ten termin, odnosząc go do stanu zagniewania człowieka i klasyfikując jednoznacznie negatywnie (por. Prz 6,34; 15,1,18; 16,14; 19,19; 21,14; 22,24; 27,4; 29,22).

Ważnym słowem wyrażającym gniew w ST jest także czasownik הָעֵי ('oburzać się'; por. Rdz 4,6; Hi 19,11; 32,2,5; 42,7; Ps 106,40; 124,3), który w Księdze Przysłów, w odniesieniu do stanu człowieka, występuje tylko jeden raz (por. Prz 24,19).

⁸ Johnson, „ הָעֵי ”, I, 380.

⁹ Johnson, „ הָעֵי ”, I, 381.

¹⁰ Johnson, „ הָעֵי ”, I, 382. Autor zauważa przy tym, że termin „gniew”, łącząc ze sobą obraz ognia i wody, może wylewać się z człowieka na podobieństwo wody (por. Iz 42,25; Jr 7,20; 44,6).

Istotny dla tej bogatej mozaiki semantycznej gniewu jest również termin עָבַר ('przekraczać słuszne granice, denerwować się, wybuchnąć') zarówno w formie czasownikowej, jak i rzeczownikowej, która dotyczy całej gamy ludzkich postaw od pychy i buntu aż po niszczący gniew (por. Prz 14,16; 19,11; 20,2)¹¹. Wielość terminów i częstotliwość ich występowania świadczą o ważności zagadnienia dla mędrców Izraela, którzy pozostawili w dziedzictwie ludu Bożego wybrania sentencje dotyczące postaw życiowych.

2. POSTAWY GNIEWU CZŁOWIEKA W RÓŻNYCH SYTUACJACH ŻYCIA W KSIĘDZE PRZYSŁÓW

Pośród sentencji dotyczących wielu dziedzin życia i postępowania człowieka¹² wielokrotnie powraca temat gniewu, najczęściej w postaci ostrzeżenia przed jego zgubnymi skutkami, ale też z konkretnymi radami opanowania tej postawy (por. Prz 12,16; 15,1; 21,24; 27,4; 30,33)¹³. Niewątpliwie gniew

¹¹ Johnson, „אָנֶה”, I, 381. W to pole semantyczne wpisuje się wyrażenie יּוֹם עֲבָרָה ('dzień gniewu' – Prz 11,4), które oddaje rzeczywistość reakcji Boga na ludzkie postępowanie. W owym dniu nie pomogą żadne zabezpieczenia finansowe ani protekcje oparte na majątkowości. Zdaniem Potockiego (*Księga Przysłów*, 113) „Dzień gniewu to ogólne określenie nieszczęść i klęsk życiowych, jakie spadają na grzeszników (por. Hi 21,30; Ez 7,19; So 1,15)”. Przysłowie uformowane w paralelizm antyetyczny wspomina prawdopodobnie dzień wymiaru sprawiedliwości, jakiemu podlegają ci, którzy bogacą się wyrządzaniem krzywdy bliźniemu. Podobna sytuacja zachodzi w Prz 11,23, gdzie mędrzec przeciwstawia pragnienia ludzi prawych zamiarom przewrotnych, których kresem jest właśnie עֲבָרָה ('gniew').

¹² Na temat procesu kształtowania się sentencji, zob. Gilbert, *Les cinq livres des sages*, 23-25; Demitrow, „Mądrościowe odczytanie przykazania”, 96-97.

¹³ Rienecker – Maier, *Leksykon biblijny*, 254. Miejsca występowania słów opisujących stan gniewu są bardzo znaczące w relacji do struktury Księgi Przysłów: Synowiec, *Mędrcy Izraela*, 110-111; Morla Asensio, *Libri sapienziali*, 97; Clifford, *The Wisdom Literature*, 43-44; Gilbert,

należy do tych wrodzonych człowiekowi skłonności, które trudno opanować. Stąd takie opanowanie wymaga długiego procesu formacji, jak również sporych wysiłków i podjęcia środków zapobiegawczych w konkretnych sytuacjach. Są one jednak konieczne, ponieważ gniew już we wstępnej fazie wywołuje kłótnie i spory, a następnie może przerodzić się w zapalczywość, która szerzy wśród ludzi ogromne spustoszenie. Skłonności tej nie sposób ujarzmić bez stosowania zasad formacji mądrościowej, zwłaszcza karności i rozwagi (por. Prz 3,13) tak istotnych w sytuacji gniewu i złości¹⁴.

2.1. Gniew mężczyzny wobec małżeńskiej niewierności

Godny zauważenia jest fakt, że pierwsza wzmianka o postawie gniewu człowieka pojawia się w zbiorze wstępnym Księgi Przysłów i dotyczy przestrogi wobec sytuacji niewierności małżeńskiej (Prz 6,20-35)¹⁵. Można w niej dostrzec swoiste dwuczłonowe dookreślenie sytuacyjne, które najpierw zawiera wezwanie do podjęcia wskazówek rodzicielskich (Prz 6,20-24), a następnie podaje napomnienie przed zagrożeniami ze strony złej kobiety wraz z ich krótką charakterystyką

Les cinq livres des sages, 20; Demitrów, „Mądrościowe odczytanie przykazania”, 97-98; Brzegowy, *Pisma mądrościowe*, 92-98; Gorgulho –Anderson, „Księga Przysłów”, 768. Odniesienia do postawy gniewu człowieka znajdują się nie tylko we wprowadzeniu (por. Prz 6,34), ale zwłaszcza pośród sentencji przypisywanych królowi Salomonowi (Prz 10,1–22,16; 25,1–29,27) i innym mędrcom (Prz 22,17–24,22), czyli w zbiorach uznawanych za najstarsze warstwy tej księgi.

¹⁴ Potocki, *Księga Przysłów*, 133.

¹⁵ Warto podkreślić, że w kolejnych następujących po sobie rozdziałach mędrzec podejmuje temat usidlenia młodzieńca przez złą kobietę szukającą spełnienia swych żądz (por. Prz 5,1-23; 6,20-35; 7,1-27). Zdaniem Potockiego (*Księga Przysłów*, 89) wyraźne różnice w stylu pouczenia wskazują, że mamy tu do czynienia z późniejszym dołączeniem do poprzednich nauk mędrca przy ich ponownym redagowaniu.

(Prz 6,25-35). Dla głębszego poznania całej sytuacji i jej oceny warto przytoczyć dłuższy fragment księgi.

Nie pogardzają złodziejem,
gdy kradnie dla zaspokojenia głodu.
Ale pochwycony musi zwrócić siedem razy więcej –
odda cały dobytek swego domu.
Popelniającemu cudzołóstwo z kobietą brakuje rozumu,
rujnującym swoją duszę jest ten, który to czyni.
Uderzenie i wstyd znajdzie,
a jego hańba nie będzie zmazana.
Bo zazdrość rozpala gniew człowieka
i nie okaże on litości w dniu zemsty.
Nie podniesie twarzy na żaden okup
i nie zechce, gdy nawet dary pomnożysz.
(Prz 6,30-35)¹⁶

Kluczowy wiersz 6,34 zawiera wzmiankę o gniewie mężczyzny:

וְלֹא־יִחְמוֹל בְּיוֹם נִקָּם
Prz 6,34 TM
Bo zazdrość rozpala gniew człowieka,
i nie okaże on litości w dniu zemsty¹⁷.

Należy zwrócić uwagę, że kontekst całej sytuacji opisuje więzi małżeńskie, postrzegane w biblijnym Izraelu jako święte i nienaruszalne. Od strony relacji osobowych człowiek wkraczający w przestrzeń więzi małżeńskich poprzez grzech cudzołóstwa naraża się bezpośrednio na straszliwe skutki reakcji gniewu wywołanej u małżonka kobiety. Mędrzec nieprzypadkowo nawiązuje do przykazania „nie kradnij”

¹⁶ Kuśmirek, *Pisma*, 308-309. Zob. też tłumaczenie: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 40: „Zazdrość wzbudza w mężu zapalczywość”.

¹⁷ Potocki (*Księga Przysłów*, 91) zauważa, że niektórzy zamiast וְלֹא־יִחְמוֹל (‘gniew męża’) czytają וְתִחַם־בְּךָ (‘rozpali męża’).

(por. Wj 20,15; Pwt 5,19), porównując zestawienie przykrych następstw cudzołóstwa i kradzieży (Prz 6,30). O ile nie zasługuje na potępienie złodziej, gdy kradnie dla zaspokojenia głodu, to jednak i ten musi zwrócić więcej niż zabrał, w odpłacie dwukrotnej (por. Wj 22,3) czy nawet czterokrotnej i pięciokrotnej (por. Wj 21,37). Mędrzec idzie jeszcze dalej, bo aż po symboliczną siedmiokrotną zapłatę, co wyraża cały dobytek swego domu (Prz 6,31)¹⁸.

Człowiek dopuszczający się cudzołóstwa natomiast nie jest w stanie odpłacić swego postępkowi żadnym darem materialnym, bo nie zostanie on przyjęty przez urażonego i zagniewanego męża (Prz 6,35)¹⁹. Przepisy prawa wyznaczały za cudzołóstwo karę śmierci (Kpł 20,10; Pwt 22,22; por. J 8,5). Wymierzano ją na zgromadzeniu zwołanego w tym celu ludu, po ogłoszeniu wyroku przez radę, czyli trybunał sądowy (Prz 26,26; Ez 16,20; 23,46)²⁰. Nieprzypadkowo w opisie sytuacji małżonek jest określony słowem אָנִישׁ ('człowiek'), które zawiera konotacje związane z siłą fizyczną (por. אָנִישׁ – 'wojownik') i podkreśla energiczność podejmowanych działań²¹. Odniesienie wojenne nie jest obce kontekstowi procesu sądowego, który przypomina swoistą batalię, w której walczą dwie strony uzbrojone w argumenty, dowody, przekonujące słowa, wraz z ryzykiem przegranej i wstydliwego niepowodzenia, nieraz kończącego się śmiercią²². Należy przy tym pamiętać, że to właśnie urażony małżonek przekazuje władzom oskarżenie i osobiście bierze udział w eg-

¹⁸ Potocki, *Księga Przysłów*, 90-91. Według Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 256 druga kara o charakterze ekonomicznym wynika z charakteru dokonanego przestępstwa. Człowiek potrzebujący miał, według prawa, prosić, a nie kraść.

¹⁹ Zob. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 41: „W prawie i czci swojej obrażony mąż nie daje się tak, jak okradziony, przebłagać albo darem uspokoić”.

²⁰ Potocki, *Księga Przysłów*, 85.

²¹ Pinto, „*Ascolta figlio*”, 176.

²² Bovati, *Ristabilire la giustizia*, 270.

zekwowaniu wydanego wyroku²³. W ten sposób też można rozumieć wyrażenie $\text{דְּיָמָּה דְּיָמָּה}$ ('w dniu zemsty' – Prz 6,34), jako publiczne ukaranie cudzołóstwa przed uprawnionym trybunałem²⁴.

Mędrzec jednak nie podaje informacji o karze śmierci przewidywanej przez prawo, być może ze względu na złagodzenie tego przepisu przez praktykę życia codziennego, na przykład w postaci publicznej chłosty i napiętnowanie sprawcy hańbiącego czynu (Prz 6,33). Istnieje bowiem inna możliwość, sugerowana przez mędrca, że mąż nie korzysta z przepisu prawnego, ale w gniewie sam odpłaca winowajcy, podważając w nieprzejednany sposób jego autorytet społeczny i dobre imię (Prz 6,34)²⁵. Stąd sugerowana próba rozwiązania konfliktu przed udaniem się do trybunału poprzez zapłacony okup, swoistą łapówkę (כֶּלֶךְ־כֶּפֶר 'jakikolwiek okup' – Prz 6,35; por. 1 Sm 12,3; Hi 36,18; Am 5,12) dla uniknięcia kary śmierci i znalezienia pokojowego rozwiązania²⁶. Zazdrość rozpala jednak małżonka ogniem gniewu niedającym się okiełznać (por. Prz 27,4), i to do tego stopnia, że jakakolwiek forma wielkiego odszko-

²³ W tym kierunku procesowym zmierza tłumaczenie LXX: $\mu\epsilon\sigma\tau\omicron\varsigma\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \zeta\eta\lambda\omicron\upsilon\ \theta\upsilon\mu\omicron\varsigma\ \acute{\alpha}\nu\delta\rho\omicron\varsigma\ \acute{\alpha}\upsilon\tau\eta\varsigma\ \omicron\upsilon\ \phi\epsilon\iota\sigma\epsilon\tau\alpha\iota\ \acute{\epsilon}\nu\ \eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha\ \kappa\rho\iota\sigma\epsilon\omega\varsigma$ ('ponieważ szczytu zazdrości [sięgnie] gniew jej męża i nie odpuści on w dniu sądu' – Prz 6,34). Wersja łacińska Vg natomiast jest bliższa TM: *quia zelus et furor viri, non parcat in die vindictae* ('ponieważ zapalczywość i gniew męża nie uspokoi się w dniu zemsty').

²⁴ Zdaniem Peelsa („Passion or Justice?”, 271-271) świadczą o tym mogą cztery argumenty. Po pierwsze, w tekście poprzedzającym znajduje się odniesienie do publicznej kary (Prz 6,31). Po drugie, wersja grecka tłumaczy to wyrażenie jako $\acute{\epsilon}\nu\ \eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha\ \kappa\rho\iota\sigma\epsilon\omega\varsigma$ ('w dniu sądu'). Po trzecie, prywatna zemsta byłaby przestępstwem, które z kolei również powinno być ukarane. Po czwarte, cudzołóstwo należy do tego typu przestępstw, które podpadają pod kompetencje władzy sądowniczej (por. Prz 5,14; Hi 31,11).

²⁵ Potocki, *Księga Przysłów*, 91.

²⁶ Zdaniem Pinto („*Ascolta figlio*”, 177) to swoiste „*munusculum pro actione iniqua*”.

dowania nie jest w stanie go zgasić²⁷, lecz doprowadzi do zabójstwa²⁸.

W tak zarysowanej sytuacji mędrzec kładzie wielki akcent na to, aby zniechęcić do popełniania cudzołóstwa ze względu na grożące osobiste niebezpieczeństwo cudzołożącego, z powodu utraty dobrego imienia, własnych dóbr czy wreszcie swego życia (Prz 6,32)²⁹. Ostatecznie jednak zwraca uwagę na fakt, że cudzołóstwo stanowi zachwianie ładu społecznego, prowokując do gniewu i zemsty³⁰.

2.2. Przestroga przed niewiastą kłótniwą

W nurt nauczania mędrców o realiach życia małżeńskiego, w którym nie brak sytuacji konfliktowych, wpisuje się przestroga przed związkiem z osobą skłoną do gniewu.

טוב שָׁכַת בְּאֶרֶץ־מִדְבָּר מֵאִשֶׁת מְדוּנִים [מְדוּנִים] וְכַעַס
Lepsze mieszkanie na pustyni,
Od żony kłótniwej i rozdrażnionej³¹.

²⁷ Zob. Bovati, *Ristabilire la giustizia*, 40-44. Idąc za jego opinią, odnośnie do tej postawy małżonka należy zauważyć ściśle powiązanie zachodzące pomiędzy słownictwem dotyczącym gniewu a słownictwem oddającym sytuację kłótni i sporu sądowego.

²⁸ Meinhold, *Die Sprüche*, I, 121.

²⁹ Ross, „Proverbs”, VI, 90.

³⁰ Pinto, „*Ascolta figlio*”, 177. Według Lelièvre – Maillot (*Commentaire des Proverbes*, III, 151) czytelnik może być zdziwiony tym, że nie zauważa się najmniejszej perspektywy etycznej. Autor chce tu wyraźnie pozostać na poziomie zemsty ze strony małżonka, czym jednak różni się znacznie od redaktora tekstu poprzedniego rozdziału (por. Prz 5).

³¹ Kuśmirek, *Pisma*, 408. Por. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 106-107: „Lepiej jest w pustym kraju zamieszkać, aniżeli z kobietą swarliwą i złośliwą”. TM prezentuje dwa możliwe bliskoznaczne warianty na określenie kłótniwości: מְדוּנִים od rzeczownika מְדוּן (‘walka, zmaganie’) bądź מְדוּנִים od słowa מְדוּן (‘spór’).

Podobną opinię o kobiecie skłonnej do gniewu można znaleźć również nieco wcześniej, gdy mędrzec mówi nie tyle o miejscu pustynnym, co o $\text{לֵב טַבִּי עַל־תַּיִת} \text{לֵב טַבִּי}$ ('mieszkaaniu w kącie dachu' – Prz 21,9; por. też 19,13; 25,24; 27,15)³². Godny zauważenia jest fakt, że podczas gdy wersja łacińska pozostaje zgodna z TM³³ wersja grecka dołącza jeszcze jedną cechę kobiety – $\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\acute{\omega}\delta\eta\varsigma$ ('gadatliwość'; por. Syr 8,3; 9,18; 25,20) czy wręcz 'zły język'; por. Ps 140,12)³⁴. W drugim zbiorze przysłów Salomona przestroga ta jest jeszcze wzmocniona obrazem cieknącej rynnny w dniu ulewnego deszczu i wiejącego wiatru (Prz 25,15-16)³⁵. Lelièvre i Maillot sądzą, że możliwe są co najmniej dwie interpretacje. Pierwsza z nich odnosi się do sytuacji kłótni (סַעֲרָה) kilku żon w jednym rodzinnym przy założeniu istniejącej poligamii (por. 1 Sm 1,6)³⁶. Druga z nich stanowi skargę na kobietę, która wciąż narzeka na swojego męża³⁷. W takiej sytuacji lepiej jest udać się

³² Cylkow (*Przypowieści Salomona*, 105) dopowiada w tym miejscu, że chodzi w obu przypadkach o samotne przebywanie, z wystawieniem się na deszcz i niepogodę, w zamian za wspólne zamieszkanie ze swarliwą kobietą, niekoniecznie własną żoną, ale np. z teściową.

³³ Prz 21,19 Vg: *Melius est habitare in terra deserta, quam cum muliere rixosa et iracunda* ('lepiej jest mieszkać w ziemi pustynnej niż z żoną swarliwą i skłonną do gniewu').

³⁴ Prz 21,19 LXX: $\kappa\rho\epsilon\acute{\iota}\sigma\sigma\omicron\nu \omicron\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu \acute{\epsilon}\nu \gamma\eta\ \acute{\epsilon}\rho\eta\mu\omicron\upsilon \ \eta\ \mu\epsilon\tau\alpha\ \gamma\upsilon\nu\alpha\iota\kappa\omicron\varsigma \mu\alpha\chi\eta\mu\omicron\upsilon \ \kappa\alpha\iota \ \gamma\lambda\omega\sigma\sigma\acute{\omega}\delta\omicron\upsilon\varsigma \ \kappa\alpha\iota \ \acute{\omicron}\rho\gamma\iota\lambda\omicron\upsilon$ ('lepiej jest mieszkać na pustyni niż z kobietą swarliwą, gadatliwą i skłonną do gniewu'). Według D'Hamonville (*Les Proverbs*, 281) słowo to należy tłumaczyć w kontekście Ps 140,12 jako „zły język”, w mocniejszym znaczeniu niż to jest obecne u Syracyclesa. Słowo $\acute{\omicron}\rho\gamma\iota\lambda\omicron\varsigma$ natomiast ('skłonny do gniewu, gwałtownik'), dość rzadkie w LXX, występuje jeszcze w Ps 18,49.

³⁵ Dosadnie to określa Cylkow (*Przypowieści Salomona*, 134): „Jak nie może nikt wiatru pohamować, tak nie zdoła nikt potokowi słów, z ust swarliwej kobiety wypadających, tamy położyć”.

³⁶ Alonso Schökel – Vélchez Líndez, *I Proverbi*, 479.

³⁷ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 26-27. Autorzy dodają jednak, że mamy w tym przypadku do czynienia z problemem starym jak świat: ciągłego narzekania na gadatliwość kobiet. W ustach mędrca przybiera to charakter niepozabawiony humoru.

na miejsce pustynne i samotne, aby uniknąć sytuacji nie do zniesienia (por. Syr 25,16)³⁸. Należy przy tym pamiętać, że wyrażenie בְּאֶרֶץ-מִדְבָּר ('ziemia pustynna') zawiera bardzo silny koloryt negatywny. Oznacza ono dla człowieka teren oddalenia od ludzkiej społeczności (Sdz 11,3; 1 Sm 22,2), miejsce przebywania i pracy ludzi ubogich (Hi 24,5) w ciągłym niebezpieczeństwie zagrażającym od dzikich zwierząt i w bardzo trudnych warunkach życiowych (Hi 24,8). Takie życie samotne byłoby jednak lepsze od egzystencjalnej bliskości z kobietą skłoną do gniewu³⁹. Patrząc od strony pozytywnej, sama sentencja pozostaje mocnym wezwaniem do roztropnego wyboru życiowego partnera i kulturowania właściwych relacji małżeńskich⁴⁰.

2.3. Gniew ojca sprowokowany głupotą syna

Również temat relacji rodzinnych, często podejmowany przez mędrców, nie jest wolny od troski i zmartwień rodziców względem dzieci, posuniętych aż do gniewu z powodu ich postępowania (por. Prz 10,1; 13,1; 15,20; 19,13).

בְּעֵס לְאָבִיו בֶּן כָּסִיל וּמָמַר לְיֹדְדָתוֹ Prz 17,25 TM

Zdenerwowaniem ojca syn głupi,
I goryczą dla swej rodzicielki⁴¹.

³⁸ Alonso Schökel i Vilchez Líndez (*I Proverbi*, 478-479) cytują przy tym włoskie przysłowie „meglio soli che male accompagnati” ('lepiej sami niż w złym towarzystwie').

³⁹ Meinhold, *Die Sprüche*, II, 355-356.

⁴⁰ Ross, „Proverbs”, VI, 184.

⁴¹ Kuśmirek, *Pisma*, 398. Por. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 90-91: „Strapieniem dla ojca jest syn głupi, a gorzką troską dla rodzicielki swojej”. Starożytne wersje zasadniczo oddają dosłownie sens przysłowia. LXX: ὀργὴ πατρὶ υἱὸς ἄφρων καὶ ὀδύνη τῆς τεκοῦσῃ αὐτοῦ ('gniew ojca – syn głupi i bólem dla swej rodzicielki'; Vg: ira patris filius stultus et dolor matris quae genuit eum ('gniewem ojca – syn głupi i bólem matki, która go urodziła').

Sentencja wyraźnie potępia dorosłego syna za jego głupotę, co przekłada się w kontekście mądrościowym na złe decyzje i wybory, które zasmucają i powodują cierpienie rodziców (por. Prz 17,21)⁴². W swym postępowaniu nie tylko nie potrafi uszanować swoich rodziców, ale sprawia im wiele przykrości, odczuwalnych zwłaszcza przez matkę w postaci smutku, goryczy i wielkiego niepokoju (por. Prz 10,1b; 19,13a)⁴³. Zaniedbania wychowawcze mogą nawet doprowadzić do znieważania własnego ojca i wypędzenia matki z jej domu (por. Prz 19,26)⁴⁴. Sytuacja rodzinna staje się dla mędrca przedmiotem napomnienia i, na przykładzie negatywnym głupoty, mocnym wezwaniem do mądrego wychowania, co zostanie rozwinięte następnie w późnym judaizmie (por. Syr 16,1; 22,3)⁴⁵.

2.4. Gniew władcy wobec poddanych

W wielu sentencjach pojawia się temat gniewu króla spowodowanego złym postępowaniem podwładnych.

רצון־מלך לַעֲבֹד מִשְׁכִּיל וְעִבְרָתוֹ תִּהְיֶה מִבֵּישׁ
 Łaska króla dla sługi rozważnego,
 A gniew jego będzie dla przynoszącego wstyd⁴⁶.

⁴² Alonso Schökel – Vélchez Líndez, *I Proverbi*, 434; Meinhold, *Die Sprüche*, I, 295.

⁴³ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 252-253; Ross, „Proverbs”, VI, 158.

⁴⁴ Potocki, *Księga Przysłów*, 150.

⁴⁵ Alonso Schökel – Vélchez Líndez, *I Proverbi*, 432.

⁴⁶ Kuśmirek, *Pisma*, 389-390. Zob. też: Potocki, *Księga Przysłów*, 134: „Życzliwość króla zyskuje sługa rozumny, ale jego gniew dotyka nikczemnika”; Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 75: „Przychyłość króla znajduje sługa roztropny, ale oburzenia jego doświadczy niezaradny”. Zob. też BT (wyd. 5): „Rozsądnemu słudze król jest przychylny, a gniew budzi (sługa) przynoszący wstyd”. Wersja LXX różni się znacząco od TM: δεκτός βασιλεῖ ὑπερέτης νοήμων, τῇ δὲ ἑαυτοῦ εὐστροφία ἀφαιρεῖται ἀτιμίαν (‘Miły królowi sługa myślący, a swoją biegłością odsuwa zniewagę’). Zdaniem D’Hamonville (*Les Proverbes*, 247)

Sentencja w języku hebrajskim wyraźnie przeciwstawia postawę roztropności (מִשְׁפָּרִי) postawie przynoszącej wstyd (מִבְּיֹש), umieszczając je w kontekście służby królowi (por. też Prz 10,5ab)⁴⁷. Władając państwem, posługuje się on urzędnikami różnych szczebli, którzy są jego sługami. Sługa rozumny i roztropny (מִשְׁפָּרִי), który posiada takie przymioty, jak: karność, ogłada towarzyska, wiedza zawodowa itp. zawsze znajduje uznanie u króla. Sługa natomiast okreśłany mianem מְבִיֹש ('przynoszący wstyd', czyli leniwy, nieposłuszny, zły), niezależnie od zajmowanego stanowiska, podlega surowej karze⁴⁸. W pewnym sensie można traktować całą sentencję jako radę dla króla lub dla człowieka mającego podjąć posługę w przeszłości (por. Prz 16,13; 22,11; Ps 101,6-8)⁴⁹. To zarazem przestroga, że postępowanie i niegodne zachowanie sługi rzutuje na reputację władcy, którego gniewna reakcja skupi się na niegodziwym słudze⁵⁰.

Rozgniewanie władcy może być zwiastunem poważnych konsekwencji, nie wyłączwszy pozbawienia życia człowieka, który doprowadził króla do stanu gniewu:

Prz 16,14 TM מְבִיֹשׁ מְלָאכֵי־מֶלֶךְ וְאִישׁ חָכָם יִכְפָּרְנָה:

w wersji greckiej tłumacz wzbogacił i przekształcił oba stychny, dając przykład politycznego oportunisty. W tym przypadku kluczowym słowem, także dla następnego wersetu w LXX, jest termin εὐστροφία ('samozadowolenie', dosł. 'gotowość do zmiany opinii, dostosowania się'). Słowo ἀτιμία ('zniewaga, hańba, wstyd') natomiast odnosi się bardziej do ὑπηρέτης ('posługujący') niż do króla, przywołując jego skromny stan i niską pozycję społeczną (por. Prz 12,9; 13,18). Wersja Vg natomiast bliższa jest TM: *acceptus est regi minister intellegens, iracundiam eius inutilis sustinebit* ('sługa roztropny wdzięczny jest królowi, gniew jego poniesie niepożyteczny').

⁴⁷ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 76.

⁴⁸ Potocki, *Księga Przysłów*, 134; Ross, „Proverbs”, VI, 136.

⁴⁹ Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 381.

⁵⁰ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 167; Meinhold, *Die Sprüche*, I, 246.

Gniew króla posłańcem śmierci,
A człowiek mądry go złagodzi⁵¹.

Sytuacja opisana w sentencji jest bardzo wyraźna: kto ściągnął na siebie gniew królewski, nad tym zawisła śmierć⁵², jak jest to widoczne w tekstach biblijnych (zob. 1 Sm 22,16-23; 1 Krl 2,25.29-34.46; Est 7,8-9; Dn 2,5-13)⁵³. Gniew władcy mogą wywołać ludzie lekkomyślni lub źli (por. Prz 16,12), również ci z otoczenia króla, którzy zaniedbują swe obowiązki lub dopuszczają się nadużyć. Ze względu na odpowiedzialność króla za stan państwa nie powinien on tolerować żadnego zła. Często jednak może on reagować gwałtownie krzykiem, na podobieństwo ryku rozdrażnionego lwa (por. Prz 19,12a) aż po wymierzanie kary śmierci w poważniejszych przypadkach (por. Prz 20,2)⁵⁴. Na szczęście słowo mędrca może to niebezpieczeństwo odwrócić (Prz 29,8), stąd wniosek, aby w postępowaniu i spełnianej posłudze chodzić drogami mądrości (por. postać Daniela jako mędrca, który uspokaja gniew władcy: Dn 2,24-25)⁵⁵. Obecność mędrców na dworze królewskim okazuje się konieczna, aby właściwym słowem uspokoić gniew króla i zapobiec nieszczęściu (por. 2 Sm 14), a wtedy jego łaskawość przypomina orzeźwienie, jakie daje rosa na trawie (por. Prz 19,12b; zob. też Prz 12,6.25; 15,1.4)⁵⁶.

⁵¹ Kuśmirek, *Pisma*, 394. Por. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 84-85: „Oburzenie króla – wysłańcy śmierci; ale mąż mądry uśmierzy je”. Wersja LXX i Vg tłumaczą niemal dosłownie tekst hebrajski.

⁵² Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 83.

⁵³ Ross, „Proverbs”, VI, 148.

⁵⁴ Potocki, *Księga Przysłów*, 143: „Wybuch gniewu króla jest jak ryk zgłodniałego lwa, który wywołuje zrozumiałe przerażenie u pasterzy (por. Prz 19,12; 20,2)”.

⁵⁵ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 83; Meinhold, *Die Sprüche*, II, 271.

⁵⁶ Potocki, *Księga Przysłów*, 143.

2.5. Skłonność do gniewu powodem kłótni

U podstaw gorących sporów między ludźmi leży nieopano-
wana skłonność do gniewu w człowieku, przed którą prze-
strzega mędrzec:

בַּיָּדָאֵשׁ הַחֶמְדָּה מְדוּוֹן וְאֶרְךְ אַפַּיִם יִשְׁקִיט רִיב
Człowiek gniewny wywołuje kłótnię,
A powolny w gniewie uspokaja spór⁵⁷.

Podczas gdy wersja łacińska zasadniczo dosłownie tłuma-
czy tekst hebrajski⁵⁸, to tłumaczenie LXX zawiera dodatko-
wo werset, który warto przytoczyć w całości:

Prz 15,18-18A LXX: ἀνὴρ θυμώδης παρασκευάζει μάχας,
μακρόθυμος δὲ καὶ τὴν μέλλουσαν καταπραῦνει.
μακρόθυμος ἀνὴρ κατασβέσει κρίσεις,
ὁ δὲ ἀσεβῆς ἐγείρει μᾶλλον.

Mąż skory do gniewu wywołuje bójki,
a wielkoduszny potrafi przerwać nawet już wszczęte.
Mąż wielkoduszny umie gasić kłótnie,
a bezbożny jeszcze je podsyca⁵⁹.

Wyraźnie dłuższy tekst grecki zawiera dodatkową sen-
tencję, która stanowi rozwiniętą refleksję tłumacza LXX
na temat różnicy postaw: ludzi zapalczywych i bezbożnych,
podsycających kłótnie oraz ludzi cierpliwych, którzy łagodzą
je swoją postawą. Można w tym przypadku mówić o mocnym

⁵⁷ Kuśmirek, *Pisma*, 391. Por. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 78-79:
„Człowiek zapalczywy wzbudza swary, ale pobłażliwy uśmierza zwadę”.

⁵⁸ Prz 15,18 Vg: *vir iracundus provocat rixas qui patiens est mitigat suscitatas* (‘człowiek gniewliwy wznicza kłótnie; ten, który jest cierpliwy, łagodzi wzburzenia’).

⁵⁹ Popowski, *Septuaginta*, 1030.

zaakcentowaniu różnic przez rozwinięte podkreślenie przeciwstawnych sobie postaw⁶⁰.

Dla mędrca jawi się jako oczywiste, wynikające z obserwacji życia, powiązanie u człowieka pomiędzy skłonnościami do gniewu a wzniecaniem sporów i kłótni⁶¹. U pewnej kategorii ludzi to jedyny sposób nawiązania kontaktu z otoczeniem, niestety, z bardzo negatywnym skutkiem⁶². Ta myśl zostanie następnie rozwinięta w późniejszym judaizmie (por. Syr 28,8-12) z wyraźnym podkreśleniem przestrogi przed skutkami gniewu⁶³. Przeciwną postawę natomiast reprezentuje człowiek opanowany, który jest tak ściśle powiązany z otoczeniem, że potrafi jednać ze sobą nawet ludzi skłóconych⁶⁴. Mając na względzie omawiane już teksty mędrców, różnice w zachowaniu tych dwóch typów ludzi mają podstawy w ich relacji do mądrości, która uszlachetnia człowieka i uzdalnia go do życia społecznego⁶⁵. Zwroć uwagę na człowieka cierpliwego (אִישׁ אַרְוֵרָה, μακρόθυμος) przywołuje tu postawę jego wycze-

⁶⁰ D’Hamonville (*Les Proverbes*, 251) zauważa, że nie jest konieczne rozdzielanie tych dwóch wersów, traktując pierwszy jako późniejszy i bardziej dosłowny, a drugi jako wersję oryginalną. Zarówno słownictwo (zestawienie etymologiczne θυμώδης i μακρόθυμος), jak też styl typowy dla LXX, cechujący się precyzją (καὶ τὴν μέλλουσαν), są całkowicie zgodne ze zwyczajami greckiego tłumacza. Należy przy tym zauważyć, że oba styche (Prz 15,18a i 18Aa) mają tę samą strukturę trymetryczną.

⁶¹ Według Cylkow (*Przypowieści Salomona*, 79) użyty tu czasownik הָרָה w piel może oznaczać „wzniesienie” bądź „wszczynanie” kłótni (por. Prz 28,4.25; 29,22). Zdaniem Lelièvre i Maillot (*Commentaire des Proverbes*, I, 177) czasownik ten stoi w opozycji do użytego w drugim stychu czasownika w hifil חָקַשׁ (‘wyciszać, uspokajać’ – hapax w Księdze Przysłów), tworząc wyraźny paralelizm antytetyczny.

⁶² Potocki, *Księga Przysłów*, 137-138.

⁶³ Alonso Schökel i Vilchez Lіндеz (*I Proverbi*, 392-393) zauważają, że do podobnej sytuacji sporów i kłótni może doprowadzić nienawiść (por. Prz 10,12), człowiek przewrotny (por. Prz 16,28), szyderca (por. Prz 22,10), człowiek szemrzący (Prz 26,20) i chciwiec (Prz 28,25).

⁶⁴ Meinhold, *Die Sprüche*, I, 255.

⁶⁵ Potocki, *Księga Przysłów*, 138; Ross, „Proverbs”, VI, 141.

kania, aby udzielić mądrzejszej odpowiedzi, bardziej przemysłanej i wyważonej, która okaże się uspokojeniem nastrojów⁶⁶.

Powiązanie pomiędzy gniewem i wszczynaniem kłótni powraca w końcowych rozdziałach księgi, w zbiorze innych przysłów zebranych przez ludzi Ezechiasza (por. Prz 25,1–29,27):

אִישׁ־שׂוֹנֵא יִגְרֶה מְדוֹן וְיַעַל חֶמֶה רַב־פְּשָׁע׃ Prz 29,22 TM

Człowiek gniewu wszczyna kłótnię,
a mąż złości – liczne wykroczenia⁶⁷.

Starożytne przekłady zasadniczo oddają treść tekstu hebrajskiego⁶⁸. Pierwsza część wersetu powtarza omawianą już sentencję o człowieku gniewliwym, który wszczyna kłótnie (Prz 15,18a). Druga część natomiast wprowadza nową myśl o charakterze teologicznym, wskazując na konsekwencje złości: *בַּעַל חֶמֶה רַב־פְּשָׁע* ('mąż złości pomnaża grzechy')⁶⁹.

Słowo *פְּשָׁע* może wskazywać na liczne i różne wykroczenia, jak grzech oszustwa (Wj 22,8), obrabowanie rodziców (Prz 28,24) aż po zabójstwo (1 Sm 24,10-14). Prawdziwą listę możliwych wykroczeń wymieniają prorocy (por. Am

⁶⁶ Lelièvre i Maillot (*Commentaire des Proverbes*, I, 191) twierdzą, że w tym przysłowiu nie tyle potępia się naturę impulsywną i spontaniczną, co bardziej zaleca się, w tym przypadku, większą czujność od innych.

⁶⁷ Kuśmirek, *Pisma*, 432. Por. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 144-145: „Człowiek pochopny do gniewu podnieca swary, a zapalczywy dopuszcza się wielu występków”.

⁶⁸ LXX: *ἀνὴρ θυμώδης ὀρούσει νείκος, ἀνὴρ δὲ ὀργίλος ἐξώρουξεν ἀμαρτίας* („Człowiek popędliwy wywołuje kłótnie, a mąż skory do gniewu wyzwala z zamknięcia grzechy”). Popowski, *Septuaginta*, 1055-1056. D’Hamonville (*Les Proverbes*, 336) zauważa, że czasowniki obu stychów (*ὀρούσει* – ‘wywołuje’ oraz *ἐξώρουξεν* – ‘wydobywa’) współbrzmia ze sobą i tworzą symetrię, która jest mniej widoczna w TM. Zob. też Vg: *vir iracundus provocat rixas et qui ad indignandum facilis est, erit ad peccata proclivior* ('człowiek gniewliwy prowokuje kłótnie, a kto łatwo ulega wzburzeniu, będzie bardziej skłonny do grzechów').

⁶⁹ Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 593. Zob. też dosłowne tłumaczenie Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 293: *בַּעַל חֶמֶה* ('possesseur d'un naturel bouillant').

1,3.6.9.11.13; 2,1.4.6; 5,12), w szczególnym powiązaniu z niesprawiedliwością społeczną i z grzechem bałwochwalstwa (por. Mi 1,13; 3,8; So 3,11)⁷⁰. W szerszym kontekście biblijnym jest to więc wyrażenie złożone, o wiele szersze niż prosty opis wykroczenia czy też opis osób popełniających je. Zdaniem Knierima termin ten przeszedł swoistą ewolucję: od znaczenia czysto jurydycznego, jako termin techniczny wykroczenia przeciw Prawu, aż po znaczenie teologiczne, w którym odnosi się do grzesznej postawy ludu względem Boga, w postępowaniu uzurpowanej autonomii względem Niego. To znaczenie jest obecne szczególnie w nauczaniu prorockim (por. Iz 43,25; 44,22; 50,1; 53,5.8; 57,4; 58,1; 59,12.20)⁷¹.

Również Księga Przysłów sięga kilkakrotnie po słowo עֲוֹן ('wykroczenie, grzech') dla opisu konkretnych sytuacji: gdy mówi o nienawiści rodzącej swary, w kontraście do miłości odpuszczającej wszelkie przewinienia (Prz 10,12; 17,9); poruszając sprawę wielomówstwa, przy którym nie uniknie się grzechu (Prz 10,19; 12,13); wskazując na powiązanie w miłowaniu kłótni i popełnianiu wykroczeń (Prz 17,19); podkreślając sławę człowieka rozsądnego, który potrafi przebaczyć występki (Prz 19,11); opisując skutki buntu w kraju (Prz 28,2); zachęcając do nieukrywania przewinień, lecz do ich szczerego wyznania (Prz 28,13); wskazując na wykroczenie dla kawałka chleba (Prz 28,21); obnażając hipokryzję osoby negującej popełniony grzech ograbienia rodzica (Prz 28,24); przestrzegając przed tym, jakimi siłkami może stać się dla człowieka popełniane wykroczenie (Prz 29,6); wreszcie, wskazując na powiązanie pomiędzy wzrastającą liczbą ludzi niegodziwych i rosnącą liczbą wykroczeń (Prz 29,16)⁷².

W tym kontekście wyrazisty się staje fakt, że człowiek reagujący gniewem daje początek fatalnemu procesowi, któ-

⁷⁰ Na temat dokładnego przebadania występowania słowa i jego analizy, zob. Knierim, *Die Hauptbegriffe für Sünde*, 113-184; Seebass, „עֲוֹן”, VI, 791-810.

⁷¹ Knierim, „עֲוֹן”, II, 491-494.

⁷² Meinhold, *Die Sprüche*, II, 491.

ry rodzi wykroczenia, przestępstwa i zło zarówno dla siebie, jak i dla innych⁷³. W całości wersetu można jednak zaobserwować pewną gradację w przestrodze przed skłonnością do gniewu. O ile הָאִשׁוֹר oznacza człowieka w gniewie, ze wskazaniem na jego rozpalone nozdrza, a więc aspekt zewnętrzny twarzy, który nie trwa zbyt długo, o tyle בַּעַל הַחֵמָה opisuje stan wnętrza człowieka zapalczego, pełnego złości, który trwa o wiele dłużej i skutkuje רַב־פְּצוּעַ ('wielkim przestępstwem')⁷⁴.

Dla lepszego oddania skutków gniewu mędracy posłużyli się jeszcze bardziej dosadnym obrazem, który w przekładzie greckim i łacińskim różni się nieco od hebrajskiego tekstu, dlatego warto je przytoczyć w całości na początku analizy:

$\text{בִּי מִיץ חֵמָה יֹצֵא אֵימָה וּמִיץ אֶזְרָא יֹצֵא חַיִּים}$ Prz 30,33 TM
 $\text{וּמִיץ אֶפְסִים יֹצֵא רִיב}$

Bo z uciskania mleka wychodzi masło,
 a z uciskania nosa wychodzi krew,
 a z uciskania gniewu wychodzi spór⁷⁵.

Prz 30,33 LXX $\alpha\mu\epsilon\lambda\gamma\epsilon\ \gamma\acute{\alpha}\lambda\alpha,\ \kappa\alpha\iota\ \epsilon\sigma\tau\alpha\iota\ \beta\omicron\upsilon\tau\upsilon\rho\omicron\nu\cdot$
 $\epsilon\grave{\alpha}\nu\ \delta\grave{\epsilon}\ \epsilon\kappa\pi\acute{\iota}\epsilon\lambda\eta\varsigma\ \mu\upsilon\kappa\tau\eta\rho\alpha\varsigma,\ \epsilon\acute{\xi}\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\sigma\epsilon\tau\alpha\iota\ \alpha\acute{\iota}\mu\alpha\cdot$
 $\epsilon\grave{\alpha}\nu\ \delta\grave{\epsilon}\ \epsilon\acute{\xi}\acute{\epsilon}\lambda\kappa\eta\varsigma\ \lambda\omicron\gamma\omicron\upsilon\varsigma,\ \epsilon\acute{\xi}\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\sigma\omicron\nu\tau\alpha\iota\ \kappa\rho\acute{\iota}\sigma\epsilon\iota\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \mu\acute{\alpha}\chi\alpha\iota\cdot$
 Udój mleka, będzie masło;
 a jeśli uderzysz w nos, krew pocieknie,
 a jeśli wymusisz słowa, powstaną kłótnie i swary⁷⁶.

⁷³ Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbs*, 593.

⁷⁴ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 293; Ross, „Proverbs”, VI, 232.

⁷⁵ Kuśmirek, *Pisma*, 436. Zob. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 150-151: „Jak ten, który ubija mleko, wydobywa masło, a ten, który naciska nos, wydobywa krew, tak wydobywa kłótnię ten, który gniew podnieca”.

⁷⁶ Zob. też bardziej opisowe tłumaczenie Popowskiego (*Septuaginta*, 1048): „Gdy udoisz mleka, będzie masło; gdy w nos uderzysz, krew pocieknie, a jeśli wymusisz słowa, powstaną kłótnie i swary”.

Prz 30,33 Vg qui autem fortiter premit ubera ad eliciendum
 lac exprimit butyrum
 et qui vehementer emungitur elicit sanguinem
 et qui provocat iras producit discordias
 Ten zatem, kto silnie ściska piersi, chcąc wydoić mleko, wy-
 ciska masło,
 a kto bardzo nos naciska, wyciska krew,
 a kto prowokuje gniewy, wywoła kłótnie.

Zastosowane obrazy w sentencji wprowadzają interesu-
 jącą grę słów: נָס ('nos') i אַרְצֵי ('gniew'), gdzie biblijny nos
 jest siedliskiem gniewu⁷⁷. Słowo מָשְׁמָת ('masło') brzmi po-
 dobnie jak wyraz מַחָר ('złość'). Słowo דָּם tu oznacza krew
 wypływającą z nosa, ale też może wskazywać na przelanie
 krwi wskutek konfliktu⁷⁸. Porównując TM z wersją grecką
 i łacińską, od razu można zauważyć, że tłumacze przełożyli
 powtarzający się trzykrotnie paralelizm יָצַי ('uciska') // אֵצִי
 ('wyjdzie') za pomocą różnych czasowników, ukonkretniając
 ich kontekst (zob. Vg: *fortiter premit ubera*). Pierwszy z nich
 (ἀμείλω – 'udoić mleka') jest dość rzadkim terminem w LXX
 (por. Hi 10,10). Pozostałe dwa słowa (ἐκπιέζω – 'naciskam
 z mocą, uderzam' i ἐξέλλω – 'naciskać mocno', tu dosł. „po-
 wtaczać uporczywie”) są zaadoptowane precyzyjnie do róż-
 nych kontekstów, o których mówi mędrzec. Podczas gdy TM,
 w trzecim stychu, mówi dość zwięźle o powiązaniu אַרְצֵי יָצַי
 ('narastającego gniewu') z יוֹצֵי רִיב ('wywołanym procesem'),
 to LXX wysubtelnia skutki wypowiedzianych mocno słów, mó-
 wiąc o κρίσεις ('spory', dosł. 'procesy') i o μάχαι ('kłótnie')⁷⁹.

Mędrzec posłużył się w uzasadnieniu tego napomnienia
 interesującą metodą ilustrowania skutków trwania gniewu

⁷⁷ Meinhold, *Die Sprüche*, II, 514; Ross, „Proverbs”, VI, 242.

⁷⁸ Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 611.

⁷⁹ D'Hamonville, *Les Proverbes*, 306-307. Autor opracowania podaje też bardziej dosłowne tłumaczenie Prz 30,33c: „Si tu pousse à fond les paroles, il en sortira procès et conflits”. Podobne tłumaczenie: Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 331.

analogicznymi następstwami, jakie wywołuje uciskanie mleka i nosa. Sięgając po schemat sentencji liczbowych, wymienia obok siebie trzy rodzaje różnych skutków wywołanych w podobny sposób: tak jak z uciskania mleka powstaje masło, a ucisk nosa wywołuje krew, tak nacisk gniewu powoduje spory międzyludzkie⁸⁰. O ile nacisk w pewnych sprawach może odnieść czasem dobry skutek, jak ten w przypadku masła, to jednak najczęściej skutki te są niepożądane⁸¹. Innymi słowy, o ile pierwsze działanie jest nieszkodliwe, to przy drugim zaczyna być niebezpieczne: od postawy arogancji przechodzi się do gniewu, od gniewu do bijatyki, bijatyka może spowodować przelanie krwi i proces w trybunale⁸².

Warto przy tym zauważyć, że to obrazowe przysłowie wieńczy zbiór sentencji liczbowych (zob. Prz 30,15-33) i jest poprzedzone podwójnym napomnieniem warunkowym: „Jeżeli z głupoty uniosłeś się dumą i jeśli się potem zastanowiłeś – ręka na usta!” (Prz 30,32), co oznacza, w tym kontekście, powstrzymanie nierozumnych słów i przyznanie się milczeniem do winy (por. Hi 40,4)⁸³. Może się bowiem zdarzyć, że człowiek w zeteknięciu z trudnościami traci panowanie nad sobą i wybucha gniewem, potem jednak się uspokaja, uznaje swój błąd i milknie⁸⁴. W przeciwnym razie, usiłując swój błąd wytłumaczyć

⁸⁰ Potocki, *Księga Przysłów*, 229.

⁸¹ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 150. W tym zestawieniu można dopatrzeć się pewnej gradacji trzech sytuacji mocnego nacisku. Pierwsza z nich, w pełni pozytywna, w wyniku której z mleka powstaje masło; w drugiej, z naciskanego nosa płynie krew; wreszcie w trzeciej, naciskany, czyli podniecany, gniew skutkuje nie tylko kłótnią, ale wręcz procesem sądowym. Lelièvre i Maillot (*Commentaire des Proverbes*, II, 336) taki widzą sens słowa עִיָּוָה ('proces'), używany szczególnie w księgach mądrościowych.

⁸² Alonso Schökel – Vélchez Líndez, *I Proverbi*, 611; Meinhold, *Die Sprüche*, II, 514.

⁸³ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 150; Alonso Schökel – Vélchez Líndez, *I Proverbi*, 611.

⁸⁴ Potocki, *Księga Przysłów*, 229.

czy usprawiedliwić, można jeszcze bardziej rozdrażnić opinię przeciw sobie i wzniecić niepotrzebne swary oraz kłótnie⁸⁵.

2.6. Przestroga przed zgubnym pobłażaniem skłonności do gniewu

Warto przytoczyć sentencję która, wobec sytuacji gniewu człowieka, zawiera konkretne wskazania względem ludzi gwałtownych:

גְּרָל־רָקָה נִשָּׂא עֲנָשׁ כִּי אִם־תִּצְיֵל וְיֹד תֹּסֹף: Prz 19,19 TM
Gwałtownik winien ponieść karę,
bo jeśli mu pobłażasz, to tylko go popierasz⁸⁶.

Nawet pobieżne porównanie TM, LXX i Vg ukazuje trudność w rozumieniu tej sentencji⁸⁷. Idąc za sugestią uwagi masoretów, mamy do czynienia z człowiekiem zapalczywym (dosł. „wielkiego gniewu”), który nie panuje nad swą gwałtownością i dlatego należy powstrzymać go odpowiednią karą. Kto

⁸⁵ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 150. Zob. też interpretację (Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 330-331) odnoszącą tekst Prz 30,32 do sytuacji człowieka dążącego do zdobycia władzy drogą malwersacji i nieuczciwości.

⁸⁶ Potocki, *Księga Przysłów*, 159. W tłumaczeniu tego wersetu należy uwzględnić uwagę masoretów: *ketib*: גְּרָל־רָקָה (wyraz niezrozumiały), *qere*: רָקָה־גְּרָל ('wielki zapalczewością', czyli gwałtownik). Zob. też nieco zawile tłumaczenia: Kuśmirek, *Pisma*, 402 („Za wielki gniew nakładaj grzywnę, bo jeśli oszczędzisz jej, to jeszcze ją zwiększysz”); Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 98-99 („Kto się gniewem unosi, musi karę odpuścić, bo zamiast ocalić jeszcze go gorszym uczynisz”).

⁸⁷ Por. summaryczne przedstawienie także innych wersji starożytnych: D’Hamonville, *Les Proverbes*, 271; Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 18-19. LXX: κακόφρων ἀνὴρ πολλὰ ζημιωθήσεται· ἐὰν δὲ λοιμύηται, καὶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ („Mąż gwałtowny w gniewie zasłuży na wielkie karanie, a jeśli wyrządzi krzywdę, nawet swym życiem może to przyplacić”). Popowski, *Septuaginta*, 1036. Vg: *qui inpatiens est sustinebit damnum et cum rapuerit aliud adponet* ('kto niecierpliw jest, poniesie szkodę, a gdy wydrze, kolejną poniesie').

tego nie czyni, *de facto* popiera jego postawę i wyrządza mu krzywdę. W świetle tej interpretacji przysłowie może odnosić się do roli ojca odpowiedzialnego za korektę własnego syna, na co wskazywałby kontekst bezpośredni (por. Prz 19,18)⁸⁸. Najprawdopodobniej sentencja ma jednak wymowę bardziej ogólną i odnosi się do ludzi odpowiedzialnych za ład społeczny⁸⁹.

2.7. Przestroga przed przyjaźnią z człowiekiem porywczym

Mędracy są świadomi, że skutki gniewu są rujnujące, ponieważ często są powiązane z niesprawiedliwością (por. Prz 22,8). Dlatego odradzają przyjaźni z człowiekiem gwałtownym i porywczym:

:אל־תִּתְרַע אֶת־בְּעַל אָף וְאֶת־אִישׁ חַמּוּת לֹא תִבּוֹא: Prz 22,24-25 TM

:פְּוֹת־אֱלֹף אֶרְחֹתוֹ [אֶרְחֹתַיִן] וְלִקְהַת מוֹקֹשׁ לִנְפֹשׁ:

Nie przyjaźnij się ze skłonny do gniewu
i z człowiekiem porywczym nie chodź,
abyś nie przywykł do jego drogi⁹⁰
i nie przygotował pułapki na duszę swoją⁹¹.

⁸⁸ Meinhold, *Die Sprüche*, II, 322.

⁸⁹ Potocki, *Księga Przysłów*, 159; Ross, „Proverbs”, VI, 169. Interesującą interpretację przytacza Cylkow (*Przypowieści Salomona*, 98-99), gdy mówi o „człowieku w wysokim stopniu zapalczym, łatwo w zacięłość wpadającym. Zapalczywy poniesie karę za swe czyny, które w uniesieniu popełnił, nie należy go zatem hamować, bo jeżeli od przedmiotu zapalczywości usunąć go zechcesz, podrażnisz jeszcze silniej zawziętość jego (por. 2 Sm 14,6)”. Zob. też interpretacje Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 29-30; Alonso Schökel – Vélchez Lіндеz, *I Proverbi*, 454.

⁹⁰ TM zawiera uwagę: *qere*: „jego dróg”, w pluralis, *ketiw*: „jego drogi”, w singularis. Potocki, *Księga Przysłów*, 179.

⁹¹ Kuśmirek, *Pisma*, 412. Por. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 112-113: „Nie spoufalaj się z popędliwym, a z człowiekiem zapalczym się nie zadawaj, abyś się nie nauczył ścieżek jego, a nie przygotował sidła dla duszy twojej”.

Wersja grecka⁹² i łacińska⁹³ zasadniczo nie różnią się treściowo od tekstu hebrajskiego, przekazując przestrożę przed przyjaźnią z osobą porywczą. Znajduje się ona w pierwszym zbiorze przysłów anonimowych (Prz 22,17–24,22) pośród sentencji ostrzegających przed zgubnym działaniem (Prz 22,22–23,11)⁹⁴. Jednym z poważnych zagrożeń, których, zdaniem mędrców, należy koniecznie unikać, jest przebywanie w towarzystwie ludzi skłonnych do reakcji gwałtownych: „opanowanych zapalczywością” (רָעַל לְרָע; por. Prz 23,2; 24,8) i „porywczych, namiętnych” (תִּמְתֵּן שִׁשִּׁי; por. Prz 15,18). Ludzie tego pokroju nie panują nad swoimi skłonnościami i gwałtownymi odruchami, ciągle wywołują wokół siebie spory i kłótnie (por. Prz 29,22), wciągając w nie swoich zwolenników⁹⁵. Przebywanie w ich towarzystwie, wyrażone formą czasownikową עָרַתְתָּ (‘być towarzyszem, łączyć się poufale’; por. Prz 18,24)⁹⁶, stanowi poważne zagrożenie przyswojenia sobie tych samych skłonności i postaw pełnych

⁹² LXX: μή ἴσθι ἑταῖρος ἀνδρὶ θυμώδει, φίλω δὲ ὀργίλω μὴ συναυλίζου, μήποτε μάθης τῶν ὁδῶν αὐτοῦ καὶ λάβῃς βρόχους τῆ σῆ ψυχῆ („Nie bądź towarzyszem człowieka nerwowego, ani nie przebywaj z przyjacielem porywczym, abys dróg jego się nie nauczył, i nie przygotował pętli na swe życie”): Popowski, *Septuaginta*, 1041. Należy zauważyć, że czasownik συναυλίζομαι (‘chodzić z kimś’ – hapax w LXX) jest czasownikiem oddającym hebrajskie słowo רָעַל o tym samym znaczeniu: D’Hamonville, *Les Proverbes*, 287.

⁹³ Vg: *Noli esse amicus homini iracundo neque ambules cum viro furioso ne forte discas semitas eius et sumas scandalum animae tuae* (‘nie bądź przyjacielem człowieka gniewliwego ani też nie przechadzaj się z człowiekiem porywczym, byś nie przywykł do dróg jego i nie zgotował sidła na swe życie’).

⁹⁴ Zob. charakterystykę tych rozdziałów: Potocki, *Księga Przysłów*, 176-179; Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 111-113; Alonso Schökel – Vélchez Líndez, *I Proverbi*, 499-503.

⁹⁵ Potocki, *Księga Przysłów*, 179.

⁹⁶ Cyllow (*Przyповідzi Salomona*, 112) podaje, że chodzi o czasownik עָרַת w formie hitpael: ‘być przyjacielem, łączyć się z kimś poufale’. Por. w nieco innej formie w Iz 41,10.

przemocy⁹⁷. Są to postawy zaraźliwe, to znaczy udzielają się wszystkim wokoło⁹⁸. Kto bowiem długo przebywa z człowiekiem agresywnym, ten przejmuje jego obyczaje (dosł. „jego drogi” – אַרְהָיוֹ)⁹⁹ i je naśladuje. Mędrcy wyrażają tę myśl poprzez słowo אָלף (‘przywykać, uczyć się’), które jest typowym arameizmem (por. Hi 15,5; 33,33; 35,11)¹⁰⁰. Polskim odpowiednikiem tej sentencji może być z pewnością przysłowie „wszedłeś między wrony, będziesz krakał jak i one”.

Konsekwencją takiego przyswajania postaw ludzi agresywnych jest zastawienie się na własne życie, czyli na samego siebie (por. Prz 19,18), narażając się na różne dolegliwości, aż po przedwczesną śmierć włącznie lub samemu dopuszczając się przemocy wobec innych¹⁰¹.

2.8. Ostrzeżenie przed zazdrością silniejszą od gniewu i zapalczywością

W drugim zbiorze Salomona (Prz 25,1–29,27) znajduje się bardzo ważna przestroga nie tylko przed gniewem i zapalczywością, ale przede wszystkim przed stanem zazdrości, który jest groźniejszy od gniewu:

אַבְזָרִיּוֹת חֲמָה וְשֹׂטָף אֶף וּמִי יַעֲמֵד לְפָנָי קִנְאָה: Prz 27,4 TM

⁹⁷ Zob. Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 120; Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 502; Ross, „Proverbs”, VI, 196 z cytatami podobnych pouczeń mędrca egipskiego Amenemope.

⁹⁸ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 125; Meinhold, *Die Sprüche*, II, 382.

⁹⁹ Lelièvre i Maillot (*Commentaire des Proverbes*, II, 120) przypuszczają, że chodzi o drogę w sensie metaforycznym, jako sposób postępowania ludzi, ich postawy życiowe.

¹⁰⁰ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 112; Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 502.

¹⁰¹ Potocki, *Księga Przysłów*, 179.

Jest okrucieństwo złości i powódź gniewu,
Lecz kto się ostoi przed zazdrością?¹⁰²

Prz 27,4 LXX ἀνελεήμων θυμὸς καὶ ὄξεια ὀργή,
ἀλλ' οὐδένα ὑφίσταται ζήλος.
Bezlitosne oburzenie i gniew kwaśny,
lecz nikt nie ścierpi zazdrości¹⁰³.

Prz 27,4 Vg ira non habet misericordiam nec erumpens furor
et impetum concitati ferre quis poterit?
Gniew nie ma miłosierdzia ani nagła zapalczywość,
A popędliwość wzruszonego ducha, któż zatrzyma?

Porównując TM i LXX, widać wyraźnie różnice w użytych obrazowych określeniach. Dla zobrazowania gniewu, zamiast słowa ἠΰψ (‘powódź, potop’), pojawia się w tłumaczeniu greckim przymiotnik ὄξεια (‘gryzący’, dosł. ‘kwaśny’). Drugi stych natomiast przyjmuje w LXX formułę negatywną, wprowadzoną przez partykulę ἀλλὰ (‘lecz’), podczas gdy w TM i w Vg kończy się pytajnikiem¹⁰⁴.

Sentencja przytacza ważne porównanie, wręcz pewną gradację postaw. Człowiekiem niepanującym nad sobą miotają namiętności, które stopniowo się natężają i czynią go coraz groźniejszym¹⁰⁵. Przejawiać się mogą nawet w szale zapalczywości (ἠΰψ), który jest groźny, ale krótkotrwały¹⁰⁶. Taki przypływ emocji można jeszcze załagodzić łagodnymi słowami człowieka mądrego (por. Prz 15,1 i analiza tekstu niżej). Towarzyszy też

¹⁰² Kuśmirek, *Pisma*, 424. Zob. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 132-133: „Zapalczywości okrucieństwo i gniewu poryw – ale któż się ostoi wobec zazdrości?”

¹⁰³ D’Hamonville, *Les Proverbes*, 322. Zob. też bardziej poetycko, ale niedokładnie w: Popowski, *Septuaginta*, 1052: „Bezlitosne oburzenie i gniew okrutny, lecz zawiść dorównuje obu”.

¹⁰⁴ D’Hamonville, *Les Proverbes*, 323.

¹⁰⁵ Potocki, *Księga Przysłów*, 205.

¹⁰⁶ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 132.

zapalczywości gwałtowny gniew (רָעַץ), który może przypominać wręcz powódź (רִצְפָּן), ale i ten stan można załagodzić darem danym bezinteresownie czy też w ukryciu (por. Prz 21,14)¹⁰⁷. Najgroźniejsza jest jednak רִצְפוֹן ('zazdrość'), która we wnętrzu płonie, a przy tym oblicza na chłодно i z wyrachowaniem, wypatrując chwili zemsty (por. Prz 6,34-35)¹⁰⁸, bardzo często w formie niekontrolowanej przemocy i gwałtu¹⁰⁹. Stąd jest przyrównana do próchnicy kości (por. Prz 14,30), której niczym nie można powstrzymać i rozładować (por. Pnp 8,6; Syr 9,1; 30,24)¹¹⁰.

2.9. Gniew człowieka głupiego a postawa człowieka mądrego

Dla mędrca ważnym sposobem przekazu jest anytetyczne zestawienie postaw ludzi, przez które prowadzi słuchacza/czytelnika do refleksji nad własnym życiem. Taką intencję prezentuje tekst całego rozdziału Prz 12, zestawiając przeciwstawne sobie postawy ludzi sprawiedliwych i bezbożnych (Prz 12,3.5-7.10-14), prawdomównych i fałszywych (Prz 12,17-19.22), ludzi głupich i rozważnych (Prz 12,15-16.23)¹¹¹. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują wzmianki o gniewie człowieka głupiego:

אָוִיל בַּיּוֹם יִדַּע בְּעָסוֹ וְכֹסֶה קִלּוֹן עָרִים Prz 12,16 TM

Głupiec w sam dzień daje poznać swój gniew,
a ukrywa upokorzenie roztropny¹¹².

¹⁰⁷ Potocki, *Księga Przysłów*, 169; Meinhold, *Die Sprüche*, II, 451-452.

¹⁰⁸ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 132.

¹⁰⁹ Ross, „Proverbs”, VI, 217.

¹¹⁰ Potocki, *Księga Przysłów*, 205. Alonso Schökel i Vilchez Lіндеz (*I Proverbi*, 555) twierdzą, że prawodawstwo w Izraelu usiłowało skodyfikować pojawiającą się zazdrość, zwłaszcza w kontekście małżeńskim, przez odwołanie się do sądu Bożego (por. Lb 5,11-31).

¹¹¹ Potocki, *Księga Przysłów*, 118.

¹¹² Por. różne możliwości tłumaczenia wersetu: Kuśmirek, *Pisma*, 386: „Głupiec od razu daje poznać zdenerwowanie swoje, a ukrywa upokorzenie roztropny”; Potocki, *Księga Przysłów*, 121: „Głupiec od razu ujawnia swój gniew, ale rozważny ukrywa zniwagę”; Cylkow,

Prezentowana sentencja ma wyraźną strukturę chiazmu, na którego przeciwległych krańcach znajdują się głupiec i roztropany¹¹³. Z podanego przysłowia wynika, że ważną zaletą człowieka mądrego jest umiejętność panowania nad odruchami gniewu i odsuwania chęci do odwetu. Nie jest do tego zdolny głupiec, który doznane krzywdy odpłaca gniewem. Człowiek rozważny (חָכָם πανούργος: Prz 12,23; 13,16; 14,8; 22,3; 27,12) nie działa pochopnie, zniewag gniewem nie odpłaca, ale je w sobie ukrywa i cierpliwie znosi, aby nie dopuścić do sporów kłótni¹¹⁴. Powiązanie w tym miejscu objawów gniewu z głupotą człowieka sytuuje głębiej poziom problematyki, nie zatrzymując się na samych tylko emocjach, najczęściej niekontrolowanych, ale prowadząc do głębszej refleksji nad postawą człowieka¹¹⁵. Mędrzec pochwała powstrzymanie gniewu, wręcz ukrycie go, ale nic nie wspomina o przebaczeniu. Niestety, tradycje biblijne znają przykłady ukrycia gniewu, które zaowocowało przemyślnym odwetem, jak było w przypadku Absaloma po brutalnym gwałcie na jego siostrze Tamar dokonany przez Ammona (por. 2 Sm 13,22)¹¹⁶.

Kolejne przysłowie, przywołujące sytuację gniewu, podejmuje postawę porywczoci, wiążąc ją z głupotą człowieka.

Przypowieści Salomona, 65: „Gniew głupca objawia się niezwłocznie; mądry jednak ukrywa zniewagę”. Starożytne wersje językowe są bliskie tekstowi hebrajskiemu: LXX ἄφρων αὐθιμερὸν ἐξαγγέλλει ὀργὴν αὐτοῦ, κρύπτει δὲ τὴν ἑαυτοῦ ἀτιμίαν πανούργος („Głupiec niezwłocznie okazuje swój gniew, a rozważny ukrywa swą wzdargę”). Popowski, *Septuaginta*, 1025. Vg: *Fatuus statim indicat iram suam qui autem dissimulat iniuriam callidus est* (‘głupi natychmiast okazuje swój gniew, ten zaś, kto przemilczy obelgę, roztropanym jest’).

¹¹³ Alonso Schökel i Vílchez Líndez (*I Proverbi*, 344) sądzą, że w lekturze typu relacyjnego można tu mówić o zniewadze lub obeldze wypowiedzianej w gniewie przez człowieka głupiego.

¹¹⁴ Potocki, *Księga Przysłów*, 121.

¹¹⁵ Meinhold, *Die Sprüche*, I, 210; Ross, „Proverbs”, VI, 123.

¹¹⁶ Alonso Schökel – Vílchez Líndez, *I Proverbi*, 344.

Ze względu na różnice między wersjami językowymi warto przytoczyć je w całości:

אָפּוּשׁ יִמְזַמְּמוֹת אִישׁ אֶת אִשׁוֹ הַפְּשָׁעִים קִצְרָא־פִּיִּם Prz 14,17 TM

Człowiek porywczy robi głupstwa,
a człowiek przebiegły będzie znienawidzony¹¹⁷.

Prz 14,17 LXX ὀξύθυμος πράσσει μετὰ ἀβουλίας,
ἀνὴρ δὲ φρόνιμος πολλὰ ὑποφέρει.

Popędliwy postępuje bezmyślnie,
a mąż roztropny wiele potrafi wytrzymać¹¹⁸.

Prz 14,17 Vg inpatiens operabitur stultitiam

et vir versutus odiosus est

Niecierpliwy popełnia głupstwo,

a człowiek chytry jest znienawidzony.

Warto zauważyć przy tej sentencji, że wersja LXX dość oryginalnie odbiega od TM i Vg. O ile słowa w pierwszym stychu (ὀξύθυμος – ‘popędliwy’, dosł. ‘choleryk’; por. Prz 26,20 w mss A i S oraz ἀβουλία – ‘bezmyślność, nieroztropność’; por. Prz 11,6; Ba 3,28) są niemal nieużywane w innych miejscach LXX, to można je tutaj uznać za wyszukane i dość wierne tłumaczenie z TM¹¹⁹. Tymczasem drugi stych różni się dość istotnie od tekstu hebrajskiego, mówiąc o człowieku roztropnym, zdolnym do wytrzymania wielu przeciwności¹²⁰. Od strony literackiej tekst grecki proponuje

¹¹⁷ Kuśmirek, *Pisma*, 388. Zob. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 74-75: „Porywczy dopuszcza się niedorzeczności, ale człowiek podstępny jest znienawidzony”.

¹¹⁸ Popowski, *Septuaginta*, 1028.

¹¹⁹ D’Hamonville, *Les Proverbes*, 243.

¹²⁰ Według Potockiego (*Księga Przysłów*, 131) doszło przypuszczalnie do korekty czasownika אָפּוּשׁ (‘budzi nienawiść’) do אָפּוּשׁ (‘znosi’). Alonso Schökel i Vilchez Lіндеz (*I Proverbi*, 373) twierdzą, że korekta taka była możliwa z powodu niejednoznaczności wyrażenia תִּמְזַמְּמוֹת אִישׁ, które

paralelizm wyraźnie antytetyczny, w którym zbliża się do Prz 14,29¹²¹.

Znaczenie przysłowia w języku hebrajskim może podkreślać pewną wyrozumiałość: „Porywczemu można łatwiej popełnioną niedorzeczność wybaczyć niż działającemu z rozważą i powziętym z góry planem” (por. Prz 24,8)¹²². Mędrzec jednak wyraźnie zestawia obok siebie dwie błędne postawy dwóch różnych osób, z których każdy zasłużył sobie na surowy osąd. Pierwsza z nich jest niecierpliwa, nie panuje nad gniewem, działa pochopnie i raptownie, ale bez zastanowienia. Świadczy to jedynie o jej głupocie. Druga osoba natomiast otrzymuje surowszą ocenę jako przebiegła, która działa podstępem i złośliwie, co powoduje wokół nienawiść (por. Prz 12,2)¹²³. Choć w postępowaniu obu osób pojawia się złość, to jednak w przypadku drugiej wyrządza ona sobie i innym więcej krzywdy, działając z premedytacją¹²⁴. Mędrzec wyraźnie rozwija wspólny dla tego rozdziału motyw postępowania człowieka głupiego, obecny w wersecie bezpośrednio poprzedzającym: „Mądry kieruje się bojaźnią i odsuwa się od zła, ale głupiec się unosi i jest pewny siebie” (Prz 14,16; por. też Prz 20,3)¹²⁵. W tym przypadku gniew jest ściśle powiązany z postawą głupiego, który nie potrafi się opanować i działa pod wpływem wzburzonej namiętności, nie bacząc na następstwa¹²⁶.

Podobne powiązanie porywczoci i głupoty znajduje się w dalszej części zbioru sentencji:

może mieć sens negatywny (‘człowiek przebiegły’ – por. Prz 12,2; 24,8) albo pozytywny (‘człowiek roztropny’ – por. Ps 37,7).

¹²¹ D’Hamonville (*Les Proverbes*, 243) zauważa tu pewne echo bliskości znaczeń i słów φρόνιμος/φρονήσει oraz πολλὰ/πολύς.

¹²² Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 74.

¹²³ Meinhold, *Die Sprüche*, I, 237; Ross, „Proverbs”, VI, 134.

¹²⁴ Potocki, *Księga Przysłów*, 131.

¹²⁵ Alonso Schökel i Vilchez Lіндеz (*I Proverbi*, 373-374) twierdzą, że mamy tu do czynienia z chiasmem treściowym, który potwierdzałby odczytanie Prz 14,17 według LXX.

¹²⁶ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 73.

Opanowany w gniewie – wielki w roztropności,
a porywczy duchem wynosi głupotę¹²⁷.

Wersje starożytne (grecka i łacińska) są zasadniczo bliskie tekstowi hebrajskiemu¹²⁸. Należy zwrócić uwagę, że przysłowie zawiera bardzo wymowne metaforyczne wyrażenia. Obraz pierwszy odnosi się do zachowania człowieka cierpliwego, który ma אָרְרָה אַפִּים ('długie, powolne nozdrza'; zob. Prz 15,18; 16,32). W ten sposób mędrzec opisuje oddech człowieka, długi i spokojny, który odpowiada postawie panowania nad sobą, spowolnieniu i powściągliwości¹²⁹. Drugi obraz natomiast (קִצְר־רִיחַ – 'krótki, szybki oddech'; por. Wj 6,9; Lb 21,4; Hi 21,4; Mi 2,7) opisuje charakter człowieka impulsywnego, który szybko ulega zdenerwowaniu¹³⁰.

Przy tej sentencji, porównując wersje językowe, godne uwagi jest staranie tłumacza greckiego, aby jak najlepiej oddać wyrażenia złożone z języka hebrajskiego (אָרְרָה אַפִּים – μακρόθυμος; קִצְר־רִיחַ – ὀλιγόψυχος), zachowując przy tym, możliwie jak najwierniej, istniejące paralelizmy¹³¹. Przeciwwstawienie dwóch

¹²⁷ Zob. Kuśmirek, *Pisma*, 389. Oryginalne i literacko piękne tłumaczenie podaje: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 75: „Pobłażliwy bogaty jest w zastanowienie, ale popędliwy podnosi wysoko błazeństwo”. Zob. też: Potocki, *Księga Przysłów*, 133: „Kto panuje nad gniewem, ma wiele roztropności, ale człowiek zapalczywy szerzy głupotę”.

¹²⁸ LXX: μακρόθυμος ἀνὴρ πολλὸς ἐν φρονήσει, ὁ δὲ ὀλιγόψυχος ἰσχυρὸς ἄφρων ('człowiek cierpliwy jest wielki w rozwadze, zaś małoduszny – bardzo nierozważny'). Zob. też tłumaczenie bardziej opisowe: Popowski, *Septuaginta*, 1028-1029: „Człowiek cierpliwy jest wielki w rozwadze, a porywczy – bardzo bezmyślny”. Vg: *qui patiens est multa gubernatur prudentia qui autem impatiens exultat stultitiam suam* ('kto jest cierpliwy, rządzi się wielką mądrością, a kto jest niecierpliwy, wywyższa swe głupstwo').

¹²⁹ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 163.

¹³⁰ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 146.

¹³¹ D'Hamonville (*Les Proverbes*, 244-245) podkreśla zwłaszcza paralelizm antytetyczny: πολλὸς ἐν φρονήσει // ἰσχυρὸς ἄφρων.

postaw jest w tym przysłowiu bardzo wyraziste i obrazowe¹³², zwłaszcza w zewnętrznej postawie człowieka nierozsądnego: „Podnosi on swą głupotę wysoko, niby sztandar pod którym służy, tak że każdy ją z uniesienia i zapalczywości poznaje”¹³³. W tym kontekście nie dziwi, w innej sentencji, radykalna ocena zachowania człowieka głupiego, który w swej zapalczywości (כַּעֲס אָוִיר) cięższy jest do udźwignięcia niż kamień i przenoszony piasek (zob. Prz 27,3)¹³⁴.

Jak zostało powiedziane we wstępie, gniew należy do tych wrodzonych skłonności, które wymagają od człowieka stosowania zasad formacji mądrościowej, zwłaszcza podjęcia karności i rozważy, które cechują człowieka roztropnego (רַב־חָבִיבִיּוֹהָ – ‘wielkiego w roztropności’). Człowiek zapalczywy natomiast nie potrafi się opanować, ponieważ nie tylko stroni od mądrości, ale kieruje się też głupotą¹³⁵. Przysłowie jest więc swoistą radą wraz z podaną motywacją: „Jeśli jesteś roztropny, okaż to, panując nad swym gniewem; jeśli dasz się ponieść zapalczywości, nie okażesz się roztropny, ale przynicie cię własna głupota”¹³⁶. „Nawet będąc inteligentnym, okaże się głupcem, nawet mając rację, jego gniew przyniesie mu zło”¹³⁷. Taka postawa nie pozostaje także bez wpływu na relację do Boga, ponieważ „głupota człowieka wykrzywia jego drogę, a na PANA gniewa się jego serce” (Prz 19,3)¹³⁸. Taki człowiek obwinia wtedy Stwórcę za swe niepowodzenia, a nie dostrzega własnych błędów¹³⁹.

¹³² Alonso Schökel – Vélchez Líndez, *I Proverbi*, 379.

¹³³ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 75.

¹³⁴ Meinhold, *Die Sprüche*, I, 243-244; Ross, „Proverbs”, VI, 136.

¹³⁵ Potocki, *Księga Przysłów*, 133.

¹³⁶ Alonso Schökel – Vélchez Líndez, *I Proverbi*, 379.

¹³⁷ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 163.

¹³⁸ Kuśmirek, *Pisma*, 401; Popowski, *Septuaginta*, 1036: „To głupota człowieka psuje jego drogi, on tymczasem obwinia Boga w sercu swoim”.

¹³⁹ Meinhold, *Die Sprüche*, II, 312; Potocki, *Księga Przysłów*, 156.

2.10. Właściwe słowo dla uśmierzenia gniewu

Bardzo istotne dla uśmierzenia gniewu jest odpowiednie słowo, które w ustach mędrca posiada moc uspokojenia pojawiającej się zapalczywości. Mówi o tym sentencja z Prz 15,1, która w nieco odmienny sposób została przetłumaczona w LXX:

תְּשׁוּבָה לְיָגֵד וְיָגֵד לְיָשׁוּבָה Pr 15,1 TM

Odpowiedź łagodna odwraca złość,
Ale słowo raniące wywołuje gniew¹⁴⁰.

Prz 15,1 LXX ὀργή ἀπόλλυσιν καὶ φρονίμους,
ἀπόκρισις δὲ ὑποπίπτουσα ἀποστρέφει θυμόν,
λόγος δὲ λυπηρὸς ἐγείρει ὀργάς.
Gniew niszczy nawet rozsądnych,
ale wypowiedź układowa oddala złość,
zaś słowo przykre rozpala oburzenie¹⁴¹.

Prz 15,1 Vg responsio mollis frangit iram
sermo durus suscitatur furorem
Odpowiedź łagodna uśmierza gniew,
mowa twarda pobudza oburzenie.

Porównując wersję hebrajską z grecką, wyraźnie można dostrzec w LXX dołączony przez greckiego tłumacza stych Prz 15,1a o treści dość ogólnej, który nie łączy się bezpośrednio z kontekstem poprzedzającym (Prz 14,35b) ani z następnym stychem (Prz 15,1b). Niemniej jego wartość pozostaje niezaprzeczalna dla wszystkich, którzy pragną kierować się rozsądkiem (φρονίμοι), aby opanować rodzący się gniew¹⁴².

¹⁴⁰ Kuśmirek, *Pisma*, 390. Por. też: Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 77: „Odpowiedź łagodna uśmierza zapalczywość, ale słowo obrażające podnieca gniew”. Podobne wyrażenia występują w Prz 15,15 i w Ps 78,40.

¹⁴¹ D’Hamonville, *Les Proverbes*, 246-247; Popowski, *Septuaginta*, 1029.

¹⁴² D’Hamonville (*Les Proverbes*, 247) zauważa, że ta dodatkowa przestroga jest często cytowana przez Ojców Kościoła, zarówno

W swej zasadniczej treści przysłowie zwraca uwagę na sytuację dość paradoksalną, gdy słowo pozornie słabe, wypowiedziane łagodnie (מְעַנֶּה־רַחֵם) prowadzi do rozładowania gniewu. słowo mocne i twarde (דְּבַר־עָצוּב) natomiast doprowadza do jego eskalacji¹⁴³. Stąd wniosek, że wartość słowa zależy od zawartej w nim treści i od formacji człowieka, który je wypowiada¹⁴⁴. W pierwszym przypadku słowo łagodne pochodzi z refleksji człowieka roztropnego, który panuje nad swymi odruchami gniewu, a jego słowo działa jak lekarstwo uśmierające i łagodzące ból (por. Prz 15,23; 16,1; Syr 4,24)¹⁴⁵. W świetle literatury mądrościowej właśnie zachowanie łagodności w dyskusjach to jeden z ważniejszych aspektów reguły mądrościowej w kwestii umiaru i spokoju (por. Prz 14,29.30)¹⁴⁶, co jest szczególnie ważne w prowadzeniu dialogu (por. Prz 25,15; Hi 40,27)¹⁴⁷. Dla znalezienia odpowiedniego słowa, które uspokoi wzburzone umysły i emocje, potrzeba ludzi mądrych i roztropnych (por. Prz 29,11). Mędrzec tym samym potępia szaleństwo człowieka gwałtownego, który ujawnia cały swój gniew¹⁴⁸. Nie bez znaczenia słowa mędrców okazywały się decydujące w chwilach konfliktów, gdy całym społeczeństwom zagrażało wzburzenie spowodowane zachowaniem szyderców (por. Prz 29,8)¹⁴⁹. Prawdziwego mędrca

pod adresem biskupów, jak i pod adresem mnichów. Por. *Didascalia et Constitutiones apostolorum*, II, 3, 1-3 (*Konstytucje Apostolskie*, ŻMT 42, 14); D'Hamonville, *Les Proverbes*, 247.

¹⁴³ Potocki, *Księga Przysłów*, 135.

¹⁴⁴ Alonso Schökel i Vilchez Líndez (*I Proverbi*, 386) zauważają, że umiejętność właściwej odpowiedzi należy do najważniejszych zdolności mądrościowych. Dla udzielenia dobrej odpowiedzi trzeba refleksji i medytacji (por. Prz 15,28), a wtedy taka odpowiedź będzie źródłem radości (por. Prz 15,23). Właściwe słowo ostatecznie pochodzi od Boga (por. Prz 16,1).

¹⁴⁵ Potocki, *Księga Przysłów*, 135; Meinhold, *Die Sprüche*, I, 247-248.

¹⁴⁶ Ross („Proverbs”, VI, 139) podaje przykłady pokojowego rozwiązania sytuacji konfliktowych (por. 1 Sm 25; Sdz 8,1-3; 12,1-6).

¹⁴⁷ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 172.

¹⁴⁸ Leon-Dufour, „Gniew”, 287.

¹⁴⁹ Kuśmirek, *Pisma*, 430.

i człowieka rozważnego można rozpoznać po jego panowaniu nad gniewem i w postawie pojednawczego przebaczenia, które nie chowa uraz (por. Prz 19,11).

W drugim przypadku słowo przykre i twarde zawiera w sobie zarzewie zła, które nie tylko nie usuwa gniewu, ale jeszcze na dodatek go rozpala i potęguje¹⁵⁰. Odczytując to przysłowie w całości, można zauważyć siłę oddziaływania języka: gniew rozpalony twardymi odpowiedziami może ustąpić pod wpływem łagodnego słowa i odwrotnie. Innymi słowy, nie powinno się „dolewać oliwy do ognia”¹⁵¹.

3. PODSUMOWANIE

Chcąc podsumować zagadnienie gniewu człowieka w ujęciu Księgi Przysłów, trzeba podkreślić kilka ważnych wniosków. Pierwszy z nich dotyczy istotnych różnic pomiędzy istniejącymi wersjami językowymi. Z poczynionych na podstawie TM, LXX i Vg analiz poszczególnych miejsc wynika, że każda z wersji nieco inaczej rozkłada akcenty w opisie skłonności człowieka do gniewu. To zróżnicowanie wykracza daleko poza poziom samego tłumaczenia, które niemal w żadnym przypadku nie jest dosłowne i stanowi ważny punkt do zrozumienia przesłania biblijnego, zarówno w momencie powstawania sentencji i ich redagowania w języku hebrajskim, jak też w późniejszych etapach ich tłumaczenia. W zaprezentowanych wynikach badań ten problem został jedynie zasygnalizowany, także przez cytowanie wersji hebrajskiej, greckiej i łacińskiej. Różnice między nimi są świadectwem żywego i świadomego przekazu świętego tekstu, który stanowił i stanowi wyrazisty punkt odniesienia w mądrościowej formacji człowieka zgodnie z Bożym zamysłem.

¹⁵⁰ Potocki, *Księga Przysłów*, 135.

¹⁵¹ Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 386.

Księga Przysłów, w swym zasadniczym przesłaniu mądrościowym, schodzi do konkretnych sytuacji i relacji międzyludzkich. Tak jest również w opisie sytuacji gniewu człowieka, zwłaszcza w kontekście relacji małżeńskich i rodzinnych, przyjacielskich i społecznych, aż po zależność od władcy. Różnorodność przytoczonych sytuacji potwierdza zarazem ich powszechność i, co za tym idzie, stałą aktualność we wszystkich czasach oraz kontekstach społecznych. Zagrożenie wynikające z tej skłonności jest na tyle poważne, iż zdecydowanej, negatywnej ocenie mędrców towarzyszą równie stanowcze przestrogi przed uleganiem gniewowi i zapalczywości. W te przestrogi wpisują się przytaczane z obserwacji skutki społeczne: kłótnie, spory i przemoc aż po zabójstwa. Na podstawie poczynionych analiz wybranych wersetów Księgi Przysłów widać wyraźnie, że potrafili oni bardzo dobrze wyróżnić i nazwać stany zewnętrzne oraz wewnętrzne u człowieka, który łatwo ulega skłonności do gniewu. Taka postawa zostaje wyraźnie oceniona mianem głupoty i brakiem rozsądku. Mędrzy Izraela nie pozostają jednak tylko na poziomie opisu zjawisk i ich negatywnej oceny. Jako swoiste lekarstwo zalecają oni cierpliwość, wyciszenie emocji i opanowanie gniewu, które winno cechować człowieka mądrego i roztropnego. Jeśli on pierwszy potrafi opanować gniew i zapalczywość, to również słowo, jakie potrafi przekazać innym, posiada zdolność uspokojenia wzburzonych i rozpalonych emocji u innych. Wyraźnie widać tym samym, że poznawana i przyswajana mądrość, której źródłem ostatecznym jest Bóg, nie ma charakteru czysto teoretycznego, ale przekłada się na postawy i zachowania w życiu. Także w tym względzie nauczanie Księgi Przysłów pozostaje stale aktualne i ponadczasowe.

BIBLIOGRAFIA

- Alonso Schökel L. – Vilchez Líndez J., *I Proverbi* (Commenti biblici; Roma: Edizioni Borla 1988).
- Bellia G. – Passaro A., *Libro dei Proverbi. Tradizione, redazione, teologia* (Casale Monferrato: Edizioni Piemme 1999).
- Bovati P., *Ristabilire la giustizia, Procedure, vocabolario, orientamenti* (Analecta Biblica 110; Roma: Edizioni Pontificio Istituto Biblico²1997).
- Brzegowy T., *Pisma mądrościowe Starego Testamentu* (Academica 68; Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos 2007).
- Clifford R.J., *The Wisdom Literature* (Interpreting Biblical Texts; Nashville, TN: Abingdon Press 1998).
- Demitrów A., „Mądrościowe odczytanie przykazania: «Nie mów fałszywego świadectwa przeciw bliźniemu swemu» (Wj 20,16; Pwt 5,20) w Księdze Przysłów”, *Verbum Vitae* 28 (2015) 91-132.
- Fichtner J., „Der Zorn Gottes im Alten Testament”, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* (red. G. Kittel – G. Friedrich) (Stuttgart: Kohlhammer 1990) V, 395-410.
- Gorgulho G. – Anderson A.F., „Księga Przysłów”, *Międzynarodowy Komentarz do Pisma Świętego* (red. W.R. Farmer) (Warszawa: Verbinum²2001) 766-789.
- Gilbert M., *Les cinq livres des sages. Les Proverbes de Salomon. Le livre de Job. Qohélet ou l'Éclésiaste. Le livre de Ben Sira. La Sagesse de Salomon* (Lire la Bible 129; Paris: Cerf 2003).
- D'Hamonville D.-M., *Les Proverbes* (La Bible d'Alexandrie 17; Paris: Cerf 2000).
- Johnson E., „חֲכָמָה”, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren) (Stuttgart: Kohlhammer 1973) I, 377-389.
- Knierim R., *Die Hauptbegriffe für Sünde im Alten Testament* (Gütersloh: Mohn 1965).
- Knierim R., „פְּשָׁע”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus⁵1994) II, 488-495.

- Didascalia et Consitutiones apostolorum* (red. F.X. Funk) (Padebornae 1905) I; tł. polskie: *Konstytucje Apostolskie* (Źródła Myśli Teologicznej 42; Kraków: WAM 2007).
- Pisma. Hebrajsko-polski Stary Testament. Przekład interlinearny z kodami gramatycznymi, transliteracją i indeksem słów hebrajskich i aramejskich* (red. A. Kuśmirek) (Prymasowska Seria Biblijna 32; Warszawa: Vocatio 2009).
- Lelièvre A. – Maillot A., *Commentaire des Proverbes*. I: Chapitres 10–18 (Lectio Divina, Commentaires 1; Paris: Cerf 1993).
- Lelièvre A. – Maillot A., *Commentaire des Proverbes*. II: Chapitres 19–31 (Lectio Divina, Commentaires 4; Paris: Cerf 1996).
- Lelièvre A. – Maillot A., *Commentaire des Proverbes*. III: Chapitres 1–9 (Lectio Divina, Commentaires 8; Paris: Cerf 2000).
- Leon-Dufour X., „Gniew”, *Słownik teologii biblijnej* (red. X. Leon-Dufour – K. Romaniuk) (Poznań: Pallottinum ⁴1994) 286-293.
- Meinhold A., *Die Sprüche* (Zürcher Bibelkommentare 16,1; Zürich: Theologischer Verlag 1991) I.
- Meinhold A., *Die Sprüche* (Zürcher Bibelkommentare 16,2; Zürich: Theologischer Verlag 1991) II.
- Miggelbrink R., *Gniew Boży. Znaczenie pewnej gorszącej tradycji biblijnej* (tł. A. Wałęcki) (Myśl Teologiczna 49; Kraków: WAM 2005).
- Morla Asensio V., *Libri sapienziali e altri scritti* (red. A. Zani) (Introduzione allo studio della Bibbia 5; Brescia: Paideia 1997).
- Peels H.G.L., „Passion or Justice? The Interpretation of beyom naqam in Proverbs 6,34”, *Vetus Testamentum* 44 (1994) 270-274.
- Pinto S., „Ascolta figlio” *autorità e antropologia dell’insegnamento in Proverbi 1–9* (Studia Biblica 6; Roma: Città Nuova 2006).
- Popowski R., *Septuaginta czyli Biblia Starego Testamentu wraz z księgami deuterokanonicznymi i apokryfami* (Prymasowska Seria Biblijna 37; Warszawa: Vocatio 2013).
- Potocki S., *Księga Przysłów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (Pismo Święte Starego Testamentu 8/1; Poznań: Pallottinum 2008).

- Rienecker F. – Maier G., *Leksykon biblijny* (Prymasowska Seria Biblijna 18; Warszawa: Vocatio 2001).
- Ross A.P., „Proverbs”, *The Expositor’s Bible Commentary. Revised Edition* (red. T. Longman III – D.E. Garland) (Grand Rapids, MI: Zondervan 2008) VI, 21-252.
- Seebass H., „פְּשָׁטִי”, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren) (Stuttgart: Kohlhammer 1989) VI, 791-810.
- Synowiec J.S., *Mędrcy Izraela, ich pisma i nauka* (Kraków: „Bratni Zew”² 1997).
- Szlaga J., „Gniew Boży”, *Nowy Słownik teologii biblijnej* (red. H. Witczyk) (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL – Kielce: Wydawnictwo Jedność 2017) 244-245.
- Szymczak M., *Słownik języka polskiego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1978) I-III.

Ks. ANDRZEJ DEMITRÓW, prezbiter diecezji opolskiej, studia biblijne odbył w latach 1997-2006 w Rzymie, w Papieskim Instytucie Biblijnym, wińcząc je doktoratem z nauk biblijnych przygotowanym pod kierunkiem o. prof. Maurice Gilberta SJ (2013). Od 2006 roku jest wykładowcą egzegezy ksiąg Starego Testamentu Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego. W latach 2011-2017 pełnił posługę wikariusza biskupiego ds. życia konsekrowanego w diecezji opolskiej. Jest członkiem Stowarzyszenia Bibliistów Polskich. W badaniach naukowych zajmuje się księgami mądrościowymi i Księgą Psalmów oraz zagadnieniem modlitwy w Piśmie Świętym. Opublikował *Quattro oranti nell’elogio dei padri* (Sir 44-49). *Studio dei testi e delle tradizioni* (Opolska Biblioteka Teologiczna 124; Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego 2011).